Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

10.24271/jgu.2023.1010018

شاڵاوی ئەنفالی دوو لە ناوچەی قەرەداغ - توێژینەوەیەک لە جوگرافیایی سیاسی

یاسین ئاشور جوهەر [1] ، دەشتی ئەحمەد حەسەن[2]

1- بەشی جوگرافیا ،کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان

2- بەشی جوگرافیا ، کۆلێژی زمان وزانستەمرۆڤایەتیەکان، زانکۆی گەرمیان

Article Info

Received: November, 2022

Revised: January, 2023

Accepted: April, 2023

Keywords

جینۆساید، ئەنفالی دوو، ناوچەی قەرەداغ، سوپای رژێمی بەعس

Corresponding Author

پوختە

تاوانی ئەنفال یەکێکە لە ترسناکترین ئەو تاوانانەی لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم بەرامبەر بەگەلی کورد لەعێراق ئەنجامدرا، لە بەرنامەیەکی دیاریکراو وپلان بۆ دارێژراودا بەسەر هەشت قۆناغ وشەش ناوچەی جیاوازدا جێبەجێکرا، کە لە 23شوبات/١٩٨٨ دەستی پێکرد، لە 6ی ئەیلولی/١٩٨٨ کۆتایی هات، هەموو جۆرەکانی جینۆسایدی تێدا پەیڕوکرا. یەکێك لە قۆناغە پڕ زیانەکانی شاڵاوی ئەنفال کە چەکی کیمیای تێدا بەکارهێنرا شاڵاوی ئەنفالی دوو بوو لەناوچەی قەرەداغ،پاش سێ ڕۆژ لە تەواوبوونی شاڵاوەکانی ئەنفالی یەك لە (22ی ئازاری ١٩٨٨)دا سوپای عێراق هێرش و پەلامارەکان بۆ ناوچەکانی ئەنفالی دوو دەستی پێکرد، کە بەشێوەیەکی بەرفراوان ناوچەکانی ناحیەی قەرەداغ وباشووری ناحیەی بازیان وچەند گوندێکی ڕۆژهەڵاتی ناحیەی سەنگاو و ڕۆژئاوای ناوەندی دەربەندیخانی گرتەوە. حکومەتی ئەو کاتەی عێراق بە سوپایەکی زەبەلاحەوە لە چەند قۆڵێکەوە هێرشی بردە سەر ناوچەی قەرەداغ، جگە لەبەکارهێنانی چەکی کیمیاوی زیاتر لە (80)گوند بەر ئەو شاڵاوە کەوتن.

ئەم توێژینەوەیە دابەشکراوە بۆ دوو تەوەری سەرەکیی و بەشێوەیەکی ئەکادیمی ڕەهەندە گشتییەکانی شاڵاوی ئەنفالی دووی تێدا خراوەتەوە ڕوو.

پێشەکی

ئەنفال لە دوای کارەساتە تراژیدیا مرۆییەکانی جەنگی دووەمی جیهانی، بەیەکێک لە گەورەترین مەرگەساتی مرۆڤایەتی دادەنریت، کە لەلایەن ڕژیمی دیکتاتۆری بەعسەوە، بۆ لە ناوبردن وشێواندنی سیمای ئیتنۆگرافی وکلتوری وسیاسی ودیمۆگرافی گەلی کورد ئەنجامدرا ئەم تاوانە یەکێکە لە پرسە ستراتیژیی وئامانجە لە مێژینەییەکانی ڕژێمی بەعس وتراژیدیاییەکی بێ وێنەبوو لە مێژووی هاوچەرخی گەلی کوردستاندا کە ئاراستەی دانیشتوانی کوردستان وبزوتنەوە سیاسییەکەی کرا، پرۆسەیەکی نەخشە بۆ کێشراوو بەرنامە بۆ دارێژراو بوو یەکێک بوو لە ئامانجە بنەڕەتی وستراتیژییەکانی کۆڵۆنیالیزمی عێراق بۆ لە ناوبردنی بە کۆمەڵی نەتەوەی کورد. چونکە ئەنفال تەنها کارێکی میکانیکی سەربازی نەبوو لە ساتە زەمەنێکی دیاریکراو ڕوبدات، بەڵکو پرۆسەیەکی دانەبڕاوبوو لە بونیادی عەقڵییەتێکی سیاسی دیاریکراو، کە عەقڵییەتی بەعسە.

کێشەی توێژینەوە

گرنگترین کێشەکانی تویژینەوە ئەوەیە: کە ئایا فاکتەرە جوگرافییەکان چی ڕۆڵێکی هەبووە لە قەبارەی زەرو زیانی ناوچەکە؟ یاخود شاڵاوی ئەنفالی دوو چۆن بووە هۆی لەناوچوونو شوێنبزربوونی هەزاران مرۆڤی بێتاوان؟

گریمانەی توێژینەوە

توێژینەوەکە ئەم گریمانانەی خوارەوە لە خۆدەگرێت:-

١- شاڵاوی ئەنفالی دوو بووە هۆی لەناوچوونو شوێنبزربوونی هەزاران مرۆڤ لە پیاو و ژن و منداڵی بێتاوان.

٢- فاکتەرە جوگرافیاییەکان ڕۆڵی سەرەکییان بینیوە لە زۆر وکەمی ژمارەی قوربانیو قەبارەی زیانەکان.

ئامانجی توێژینەوە

١- ئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە تیشك خستنەسەر شاڵاوی ئەنفالی دوو لەناوچەی قەرەداغ کە چۆن بووە مایەی لەناوبردنی چەندین مرۆڤی بێتاوان لە پیاو و ژنو منداڵو پیر بەهۆی دەمارگیری نەتەوەیی. هەروەها باسکردنی شاڵاوی ئەنفال بەشێوەیەکی ئەکادیمی تاوەکو ببێتە سەرچاوەیەکی گرنگی

زانستیو بەردەست هەم لەبەردەم کارەبەدەستانی حکوومەتی هەرێم هەم لەبەردەستی توێژەران.

میتۆدی توێژینەوە

بێگومان هەموو توێژینەوەیەکی زانستی پشت بە جۆرێك لە میتۆد یان زیاتر دەبەستێت بۆیە لەم توێژینەوەیە توێژەر پشتی بەستووە بە میتۆدەکانی:

١- میتۆدی شیکاریو ڕافەیی: لە ڕێگەی ئەم ڕێبازەوە شیکاریو ڕافەیی ڕەهەندە جیاجیاکانی پەیوەست بە ئەنفالی دووە وە لە ناوچەی قەرەداخ دەکەین.

٢- میتۆدی هەرێمی: لە ڕێگەی ئەم میتۆدەوە هەڵدەستین بە باسکردنی لایەنە سروشتیو مرۆییەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە.

٣- میتۆدی مێژووی: باسکردنی شالاوی ئەنفال بێگەڕانەوە بۆ مێژووی چۆنێتی پلاندانانو دەستپێکردنی لەلایەن ڕژێمی پێشووی عێراقەوە ئەنجامی ئەکادیمی پوخت نادات بە دەستەوە، بۆیە لەم ڕوانگەیەوە ئەم میتۆدە بەکاردێنین.

پەیکەری توێژینەوە

بە مەبەستی گەیشتن بەو ئامانجەی کە لە توێژینەوەکەدا مەبەستمان بوو هەوڵدراوە توێژینەوەکە دابەشبکرێت بۆ دوو تەوەری سەرەکی لەگەڵ پێشەکیو دەرئەنجامو ڕاسپاردە، هەر تەوەرێک بۆ چەند باسێك دابەشکراوە:

تەوەری یەکەم/ ئەم تەوەرە لە ناساندنی چەمکی جینۆسایدو جوگرافیایی شالاوەکانی پێکهاتووەو دابەشکراوە بۆ دوو باس لە باسی یەکەمدا تیشك خراوەتە سەر ناساندنی چەمکی جینۆسایدو جۆرەکانی، باسی دووەم پێك دێت لە جوگرافیایی شالاوەکانی ئەنفال.

تەوەری دووەم/ ئەم تەوەرە بەشێوەیەکی گشتی باس لە جوگرافیایی شالاوی ئەنفالی دوو دەکات لە ناوچەی لێکۆڵینەوەو دابەشکراوە بۆ دوو باس لە باسی یەکەمدا تیشک خراوەتە سەر کاریگەری فاکتەرە سروشتی ومرۆییەکان و ڕۆڵیان لە شالاوی ئەنفالی ناوچەکە. لە باسی دووەمدا تیشک خراوەتە سەر ڕەهەندە گشتییەکانی شالاوی ئەنفالی دوو لە ناوچەی لێکۆڵینەوە.

تەوەری یەکەم/ناساندنی چەمکی جینۆساید و جوگرافیایی شالاوەکانی ئەنفال

باسی یەکەم/چەمک و جۆرەکانی جینۆساید

یەکەم/چەمك و زاراوەی جینۆساید

کۆمەڵکوژی (جینۆساید) یەکێکە لە سیما دیارەکانی تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی، سەدەی بیستەم[i].چەمكو زاوەیەکی سەردەمییانەیە بۆ پرۆسەیەکی دڕندانەی مێژوویی دێرین[ii]. بۆ یەکەمجار ئەم زاراوەیە لە لایەن داوەریی پۆلۆنی(رافایل لیمکن Raphael Lemkin)هەوە هاتە کایەوە کە لە کۆنفرانسێکدا لە مەدرید. لە ساڵی (1933) ئەم ووشەی بەکارهێنا[iii]. جینۆساید لە یاسای ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکاندا واتە هەریەکێك لەو کردەوانەی خوارەوە:[iv]

أ- کوشتنی ئەندامانی یا تاکەکانی کۆمەڵەیەك.

ب- دەستدرێژی کردنە سەر ئەندامانی ئەو گرووپە لە رووی جەستەیی یان دەروونی.

ج- بە زۆر ڕاگواستنی منداڵان لە گروپێکەوە بۆ گروپێکی تر.

د-پەلکێشکردنی گروپێكو ناچارکردنی ئەندامانی بەوەی لە بارودۆخێکی ژیاریی وادا ژیان بەسەر ببەن کە لەوانەیە ببێتە هۆی لە ناوچوونی بەشێك یان هەموویان.

هـ- گرتنەبەری ڕێو شوێنی توند کە ببێتە کۆسپ لە بەردەم زیاد بوونی وەچە.

دووەم/جۆرەکانی جینۆساید

شارەزایان ئاماژە بە چوار جۆری جینۆساید دەکەن بە پشت بەستن بە پەیماننامەی قەدەغەکردنی جینۆسایدو تاوانکارانی کە لە 1948/12/9 ڕاگەیەنراوە لە بەندی دوەمی پەیماننامەکەدا بە ڕوونی جگە لە پێناسە کردنێکی زانستیانەی جینۆساید، جۆرەکانی جینۆسایدیش دیاری دەکات. دەکرێت لێرەدا بەکورتی تۆماریان بکەین:

أ- جینۆسایدی جەستەیی(بەدەنی . فیزیکی physical genocide):-

هەموو جۆرەکانی کوشتن دەگرێتەوە لە ڕێگەی بەکارهێنانی گوللەو چەکی قورسو کۆمەڵکوژی وەك (گازی کیمیایو بەکارهێنانی گازی قڕکەرو زیندەبەچاڵکردنو گوللەبارانکردنو خنکاندن ولەسێدارەدان)[v]. ڕژێمی بەعس هەر لەسەرەتای ساڵانی(1975 . 1979 . 1980 . 1983 . 1987. 1988)هەوە ئەنفالو کیمیابارانو کۆمەڵکوژیو ڕاگواستنو تەعریبکردنی دژ بە گەلی کورد بەکارهێناوە، تائێستاش ڕەنگدانەوەی ئەو وێرانەیە بەسەر خاکو جەستەو بیری تاکی کوردەوە زۆر بە ئاشکرایی بەدی دەکرێت[vi].

ب- جینۆسایدی بایۆلۆژی: Biological Genocide بریتییە لە ڕێگەگرتن لە زیادبوونی ڕەگەزو کەوتنەوەی نەوەو نەهێشتنی زاوزێو پەیرەوکردنی جۆرێك لە ئەتکردن لە ڕێگەی دەستدرێژی سێکسیو بە زۆر سکپڕکردن[vii]. یاخود لە ڕێگەی بەندکردنی هەر کۆمەڵە مرۆڤێك لە پێشکەوتنو زیادبوون وەکو بەندکردنی منداڵبوون[viii]. نموونەش بۆ ئەم جۆرە لە جینۆساید ئەو ڕەفتارانەیە کە کاربەدەستانی ڕژێمی بەعس ئەنجامیانداوە بەرامبەر دەستگیرکراوەکانی شالاوەکانی ئەنفال لە ژن و منداڵ و پیر وگەنج، وەك دابڕانی ژنان لە پیاوەکانیان.

ج- جینۆسایدی کولتوری Genocide Heritage-Nationalism:-

ئەم جۆرە لە جینۆساید بە مانای سڕینەوەو نەهێشتنی سیمای نەتەوەیی وکولتوری دێت[ix]. ئەگەر بە وردی بڕوانینە جۆرەکانی جینۆساید، دەبینین حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق هەمەموو جۆرەکانی جینۆسایدی دژ بە گەلی کورد ئەنجام داوە، لە باشوری کوردستان هەر لە لەناوبردنی بە کۆمەڵ وجیاکردنەوەی ژنو پیاو و وێرانکردنی چەندین شوێنەواری مێژوویی دێرین بە بیانووی جیا جیا، بۆ سڕینەوەی سیما نەتەوەییەکانی.

د- جینۆسایدی ئابوری:Economic Genocide

ئەم جۆرە لە جینۆساید بە مانای برسیکردنو وێرانکردنی سەرجەم سەرچاوە ئابورییەکانی هەر کۆمەڵێك دێت[x]. دەکرێ بەم جۆرە لە جینۆساید بوترێ (وێرانکردنی ئابوری)، واتە وێرانکردنی سامانو سرووشتو بەروبوومی ناوچەکان، تالانکردنو فەرهود کردنی ماڵو سامانی[xi].لە هێرشەکانی

ئەنفالدا جگە لە تاڵانكردنی دێهاتەكان، وێرانكردنی سەرچاوە ئابوریەكانیش مەبەستێكی دیاربوون لای سوپای عێراق، بە بیانووی نائارامی وبوونی پێشمەرگە، بە پێی نوسراوێكی فەرمی ئیستخباراتی سلێمانی لە(1.26. 1987) بە لیستێك (663) گوندی سنوری پارێزگای سلێمانی بە ناوچەی قەدەغە كراو دەناسێنێت. لە هەمان ساڵدا بە بڕیاری ژمارە (4008) ونوسراوی ژمارە(28/8004) لە بەرواری (6.20. 1987) دوای ئەوە بەشەخۆراكی مانگانەی سەرجەم گوندەكانی بڕی و ئابلوقەی ئابوری بەسەر سەرجەم گوندەكانی كوردستاندا سەپاند[xii].

باسی دووەم/جوگرافیایی شاڵاوەكانی ئەنفال

یەكەم/چەمكی ئەنفال و ئامادەكارییەكان بۆئەنجامدانی شاڵاوەكانی ئەنفال

1-چەمكی ئەنفال

ئەنفال ناوی سورەتی هەشتەمە لە قورئانی پیرۆز سورەتەكە لە جەنگی (بەدر)دا دابەزیوەو، لە (75) ئایەت پێكهاتووە[xiii]. وشەكە لە زمانی عەرەبیدا بە مانای یەكلاێكردنەوەی دەسكەوتەكانی جەنگ هاتووە[xiv]. بەگشتی كۆی وشەی (نفل)ە وشەی (نفل)یش واتە (غنائم)، كە كۆی وشەی (غەنیمەیە) واتە دەستكەوتو پاداشت[xv]. بە هەمان فۆرم چووەتە ناو زمانی فارسییەوە هەمان مانا دەبەخشێت بەرامبەرە بە وشەی (غنیمتها. بخششها)[xvi]. بەلام بۆ گەلی كورد بەگشتی ئەنفال پرۆسەیەكی بەرنامە بۆ دارێژراوی سیاسی بوو، بە مەبەستی جینۆسایدی نەتەوەی كورد[xvii].

2- ئامادەكارییەكان بۆ ئەنجامدانی شاڵاوەكانی ئەنفال

لە رێگەی گرتنەبەری چەند رێوشوێنێكەوە حكومەتی ئەوكاتەی عێراق ئامادەكاریی بۆ ئەنجامدانی شاڵاوەكانی ئەنفال كردبوو یەكەم پیلانی ئەم ئامادەكارییە لە دانانی (علی حسن مجید) وەك لێپرسراوی (نوسینگەی باكوری) رێكخستنی حزبی بەعسی دەسەڵاتدارەوە دەست پێدەكات. ئەویش بە بڕیاری ژمارە (160)ی ئەنجوومەنی سەركردایەتی شۆڕش لە (1987/3/29)[xviii]. بەگوێرەی ئەو بڕیارە دەسەڵاتەكانی سەرۆك كۆمار لە ناوچەكانی باكوری عێراق سپێردرا بە (علی حسن مجید)[xix]. سەرەتا بە دوو قۆناغ بڕیاری ڕاگواستنی ئەو گوندانەی دا كە لە ژێر دەسەڵاتی حكومەتی عێراقدا بوون: قۆناغی یەكەم لە (1987/4/21) تا (1987/5/20) خایاند پاشان قۆناغی دووەم لە (1987/5/21) تا (1987/6/20) خایاند[xx].پاشان لە (1987/6/20) بە بڕیاری ژمارە (4008) لە لایەن نوسینگەی رێكخستنی باكورەوە دەرچوو تێدا لە (6/22)ی هەمان ساڵەوە هەموو ناوچەكانی قۆناغی یەكەمو دووەمی ڕاگواستن، لەگەڵ ئەو ناوچانەی بە هۆی هێزەكانی پێشمەرگەوە نەیانتوانیوە دانیشتوانەكەی ڕابگوێزن بە ناوچەی (قەدەغە كراو) دانران، بە پێی برگەكانی ئەم بڕیارە بوونی مرۆیی لەو ناوچانەدا قەدەغەیەو تەقەكردنو كوشتن تێدا سەرپشكو ئازاد كراوە بۆ هێزەكانی عێراق[xxi].

دووەم/جوگرافیایی قۆناغەكانی شاڵاوی ئەنفال

بە گشتی توێژەران كۆكن لەسەر ئەوەی كە شاڵاوەكانی ئەنفال دابەش دەبن بۆ چەند قۆناغێك كە تەوەری جیاجیای لە خۆگرتبوو، لێرەدا دەكرێ هەشت قۆناغ دیاری بكرێ لەسەر بنەمای (پێگە جوگرافیەكان) كە شاڵاوەكانی ئەنفال دەیانگرێتەوە:-

1- شاڵاوی ئەنفالی یەك (دۆڵی جافایەتی)

ئەم قۆناغە لە شەوی(23ی شوباتەوە تا 19ی ئازاری 1988 ی خایاند، ناوچەكانی دۆڵی جافایەتیو هەر یەكە لە قەزاو ناحیەكانی (دوكان، بنگرد، سورداش، قەڵاچۆلان، چوارتا)ی سەربە پارێزگای سلێمانی گرتەوە[xxii].

2-شاڵاوی ئەنفالی سێ (گەرمیان)

دەستپێكردنی شاڵاوی ئەنفالی گەرمیان بە زەرەرمەندترین شاڵاوەكانی ئەنفال دادەنرێت[xxiii]. لە ماوەی نێوان (1988/4/7 تا 1988/4/20) خایاند لە یەك كاتدا پەلاماری زەمینیو ئاسمانی بۆ سەر ناوچەی گەرمیان دەستپێكرد[xxiv]. سنوری جوگرافی ئەم ناوچەیە لە رۆژئاواوە رێگای نێوان شاری كەركوكو شارۆچكەی دوز خورماتووە، لە باكورەوە رێگای سەرەكی نێوان كەركوك- چەمچەماڵ، لای رۆژهەڵاتەوە چیاكانی قەرەداغ، لە باشوریشەوە شارەكانی (كەلارو كفری)[xxv].

3-شاڵاوی ئەنفالی چوار (دۆڵی زێی بچووك)

شاڵاوی ئەنفالی چوار لە (1988/5/3) بە كیمیابارانكردنی هەردوو گوندی (كۆێتەپەو عەسكەر)ی سەربە ناحیەی ئاغجەلەر دەستی پێكردو حەوزی زێی بچووك ببووە گۆڕەپانی ئەو شاڵاوە[xxvi]. شاڵاوەكە زیاتر ناوچەكانی (شوان، قەرەناو، تەق تەق، كۆیە، ئاشتی، سێگرتكان، خەلەكان، دوكان، سورداش، چەمچەماڵ، ئاغجەلەر، تەكێ، ئاڵتون كۆپری) گرتەوە[xxvii]. لە ماوەی تەنها پێنج رۆژدا واتا تاوەكو (1988/3/8) هەموو ئەو گوندانەی بەر شاڵاوی ئەنفال كەوتن سوتێنرانو تەخت كران[xxviii].

4-شاڵاوی ئەنفالی پێنجەم _ شەشەم _ حەوتەم (ناوچەكانی پارێزگای هەولێر)

ئەم سێ قۆناغەی ئەنفال كە لە (1988/5/15) تا(1988/8/26)ی خایاند، بەشێوەیەكی سەرەكی ناوچەكانی پارێزگای هەولێری گرتەوە، بەتایبەت هەردوو قەزای شەقڵاوە و ڕەواندوز. لەگەڵ ناوچەكانی باكووری قەزای ڕانیەو باكوری رۆژئاوای ناحیەی ناودەشتی سەر بەپارێزگای سلێمانی[xxix]. ئەم شاڵاوە بە هۆی سروشتی جوگرافیای ناوچەكەو ئاڵۆزیو بەرزی چیاكان وخۆسازدانی هێزەكانی پێشمەرگە، ماوەی زیاتر لە سێ مانگی خایاند بۆیە سوپای حكومەتی عێراق زیاتر لە جارێك وەستان. هەندێك لە توێژەران ئەم شاڵاوەی ئەنفال بۆ سێ شاڵاوی جیاواز دابەشی دەكەن، شاڵاوی ئەنفالی (پێنج) لە (5/23) لە تەوەرگەی بالیسان – هیرانو ناوچەكانی دەوروبەری دەستپێیكرد و تاوەكو (6/7)ی خایاند. بەڵام ئەنفالی (شەشەم) و(حەوتەم) لە نێوان هەردوو مانگی تەمموزو ئاب بەرەو ناوچەكانی شەقڵاوە – خۆشناو- ڕەواندوز درێژ دەبوونەوە[xxx].

5-شاڵاوی ئەنفالی هەشت (ناوچەی بادینان)

دوا شاڵاوەكانی ئەنفال بەتوندی ناوچەی بادینانی گرتەوە، ئەگەرچی شاڵاوەكەش نزیكەی (12)رۆژی خایاند لە (8/25/ 1988) تاوەكو (1988/9/6)ی بەردەوام بوو[xxxi].حكومەتی عێراق ئەنفالی هەشتی بە كیمیابارانێكی چڕی گوندەكانی(بێگوڤە،

گوندەکانی کانی ماسی، بالوکە، باوەرکە گەڤرێ، مێرگێتی، گیزی، گێلناسکێ، بیرجینی، بیلیجانە، تێلاکرۆ، ڕۆسێ، زێوێ) دەستپێکرد.سنوری شاڵاوەکانی ئەم قۆناغە ناوچەکانی(دهۆك، ئامێدی، ئاکرێ، زاخۆ، دێرەلۆك، زێوەرو کانی ماسی، ئەتروش، زاوێتە) گرتەوە[xxxii]. لە (1988/9/6) حکومەتی عێراق بە پێی بڕیاری ژمارە (736)ی، (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش) کۆتایی ئەم قۆناغەی ئەنفالی ڕاگەیاندو ئەم پەلامارەشی ناونا (خاتمة الأنفال)[xxxiii]. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١)

نەخشەی ژمارە(1)جوگرافیایی شاڵاوەکانی ئەنفال

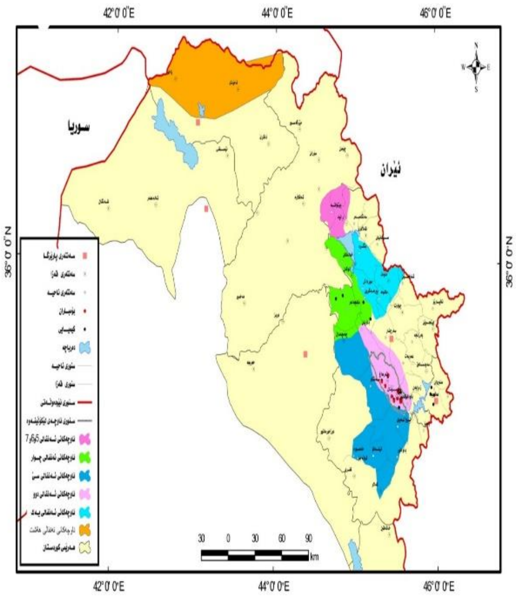

سەرچاوە/کاری توێژەر پشت بەست بە فایلی (mt30DEM) و لە ڕێگەی بەکارهێنانی بەرنامەی (10.7ArcMap).

١- هەرێمی کوردستانی عیراق، وەزارەتی پلاندانان، بەڕێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی، سەنتەری تەکنەلۆجیای سلێمانی (GIS)کارگێڕی قەزای قەرەداغ،٢٠٢٢، بەپێوەری (1:549,116).

٢- هاشم یاسین حمدامین، سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمد خۆشناو، ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق- عیراق وجیهان، چ١، هەولێر.

تەوەری دووەم/جوگرافیایی شاڵاوی ئەنفالی دوو لە ناوچەی لێکۆڵینەوە

باسی یەکەم/کاریگەری فاکتەرە سروشتیی ومرۆییەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

گومانی تێدانیە کە پەیوەندییەکی بتەو لە نێوان جوگرافیاو شاڵاوەکانی ئەنفالدا هەیە، چونکە ناوچەکان ئەو جەستە سروشتیانەن کە شەڕو جەنگەکان لەسەری ڕوو دەدەن، هەر بۆیە هیچ جەنگێک یاخود هەڵمەتێکی سەربازی نیە کاریگەری فاکتەرە سروشتی ومرۆییەکانی لەسەر نەبێ. لێرەدا هەوڵدەدەین تیشک بخەینەسەر گرنگترین ئەو فاکتەرە سروشتی ومرۆییانەی کە کاریگەری ورۆڵیان هەبووە لە شاڵاوی ئەنفالی ناوچەی لێکۆڵینەوە:-

یەکەم/ فاکتەرە سروشتییەکان

أ/ شوێن وپێگە

شوێن بە گرنگترین ئەو هۆکارە سرووشتییانە دادەنرێت کە کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر هێزو سیاسەتی ناوخۆو دەرەکی دەوڵەت چ لەکاتی جەنگ چ لە کاتی ئاشتیدا[xxxiv]. شارەزابوون لە تایبەتمەندییەکانو سروشتی زەوی، پلەی لێژی شاخەکان، دۆڵەکان، تۆڕی گەیاندن، بارو دۆخی جێگیری گرنگترین هۆکارن لەسەر جوڵەی هێزەکان[xxxv]. مەبەستمانە لێرەدا ئاماژە بە گرنگی شوێنو پێگەی ناوچەی لێکۆڵینەوە بدەین کە یەکێکە لە قەزاکانی پارێزگای سلێمانی. ناوچەکە لە ڕووی شوێنی ئەسترۆنۆمییەوە دەکەوێتە نێوان بازنەی پانی (50= 05− 35° - 36= 28− 35°)لە باکورو هەردووهێڵی درێژی (06= 36− 45° - 44= 09− 45°) لە ڕۆژهەڵات، لە ڕووی جوگرافیاوە دەکەوێتە بەشی باشوری ڕۆژئاوای پارێزگای سلێمانیو ڕۆژهەڵاتی هەرێمی کوردستان و باکورو باکوری ڕۆژهەڵاتی عێراقەوە، ناوچەکە بە چەندین قەزا وناحیە دەورە دراوە لە باکورەوە ناحیەی بازیانو ناحیەی سەرچنار، لە باشورەوە ناحیەی باوەخۆشێنی سەربە قەزای دەربەندیخانو ناحیەی شێخ تەویلی سەربە قەزای کەلار، لە ڕۆژهەڵاتییەوە ناحیەکانی تانجەرۆو وارماوەی سەر بە قەزای شارەزورو لە ڕۆژئاواوە ناحیەی سەنگاوی سەربە قەزای چەمچەماڵ، ئەم قەزایە پێکهاتووە لە دوو ناحیە، ئەویش ناحیەی ناوەند(قەرەداغ)و ناحیەی سێوسێنان. لە ڕووی شوێنی سروشتییەوە ناوچەکە دەکەوێتە نێوان دوو زنجیرە شاخی گەورە کە بریتیە لە زنجیرە چیای بەرانان لە بەشی باکوری ڕۆژهەڵاتەوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە بەشی باشوری ڕۆژهەڵات، هەروەها زنجیرە چیای سەگرمە لە بەشی باکوری ڕۆژئاواوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە بەشی باشوری ڕۆژئاوا لە باکورە ڕووباری باسرە لە ناحیەی بازیانی جیا دەکاتەوە، لە باشوریشەوە، ئاوزێڵی ڕووباری دێوانە لە باوەخۆشێنی جیا دەکاتەوە[xxxvi].

سەبارەت بە پێگە وێنەی زەوییە کە شاری لەسەر بنیاد نراوە، لە چوارچێوەی ئەو سنورەی کە هەموو ڕووبەری شارەکەی لە سەر بنیادنراوە[xxxvii]. ئەگەر سرنجێکی شوێن وپێگەی ناوچەی لێکۆڵینەوە بدەین ئەوەمان بۆ ڕووندەبێتەوە کە ناوچەکە پێگەیەکی بە هێزی هەیە بە هۆی ئەوەی کەوتۆتە نێوان ناوچەی ژینگەیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ناوچەی ژینگەیی زاگرۆس کە پێی دەوترێت (کەشوهەوای دەریای ناوەڕاست)[xxxviii]. بە هۆی ئەوەی دەکەوێتە نێو قوڵای چیاکانەوە لە هەموو سەردەمە جیاوازەکاندا جێ پێگەی بنکەو بارەگاکانی شۆڕشەکانی کورد بووەو وەکو قەڵایەکی گرنگ وپتەوی شۆڕشو بزاڤە ئازادیخوازەکانی کورد بووە لە ڕابردوودا، لێرەدا پێویستە باس کاریگەری شوێنو پێگەی ناوچەی لێکۆڵینەوە بکەین کە چۆنو بۆچی نەیتوانی بێتە لەمپەر لە بەردەم شاڵاوەکانی ئەنفال هەر چەندە ناوچەکە لە ڕووی شوێنەوە سەختو دژوارە:-

1-ئەو کاتەی شاڵاوی ئەنفالی دوو دەستی پێکرد دەستی پێکرد، هەموو هێزی ناوچەکە بە هەموو لایەنەکانەوە ژمارەیان نەدەگەیشتە (400)کەس.

2-هێزەکانی سوپا ئامادە باشو ئیسراحەت بوونو غروری سەرکەوتنی ئەنفالی یەك وەرەیەکی بەرزی دابووە بەر هێزەکانی سوپا، لە بەرامبەریشدا شکستی پێشمەرگە لە ئەنفالی یەك دا هۆکارێك بوو، لە لایەکی ترەوە ماندوێتیو شلەژان کارێکی وای کرد کە پێشمەرگە نەپەرژێتە سەر خۆرێکخستنەوە.

3-حکومەتی عێراق پشتی بە سوپایەك بەستبوو کە ئەزموونی هەشت ساڵ شەڕو بەرنگاریو هەبوو، زۆربەی ئەفسەرو سەربازەکانی لە مەیدانی جەنگی ئێراندا قاڵببونەوەو شارەزایی زۆریان پەیدا کردبوو.

4-ئەو چەکەی بە دەست پێشمەرگەوە بوو هەرگیز بەراورد نە دەکرا بەو چەکە ستراتیژیو پێشکەوتووەی لەلای سوپای عێراق بوو، لە هەمانکاتدا هاندانیان بە پێدانی مەدالیای ئازایەتی(xxxix).
بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢).

نەخشەی ژمارە (٢) شوێن وپێگەی ناوچەی لێکۆڵینەوە

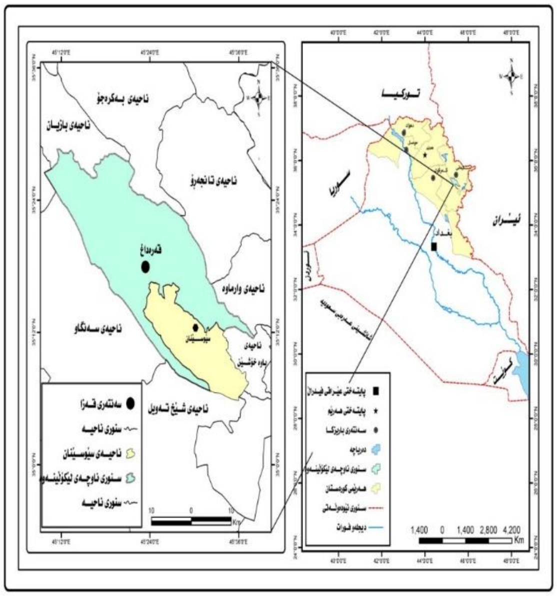

سەرچاوە/کاری توێژەر پشت بەست بە فایلی (mt30DEM) و لە ڕێگەی بەکارهێنانی بەرنامەی (10.7ArcMap).

١- هەرێمی کوردستانی عیراق، وەزارەتی پلاندانان، بەڕێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی، سەنتەری تەکنەلۆجیای سلێمانی (GIS)کارگێڕی قەزای قەرەداغ،٢٠٢٢، بەپێوەری (1:549,116).

٢- هاشم یاسین حمدامین، سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمد خۆشناو، ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق- عیراق وجیهان، چ١، هەولێر.

ب/ بەرزی ونزمی (تۆبۆگرافیا)

مەبەست لە بەرزیونزمی شێوەکانی ڕووی زەوی دەوڵەتە لە چیاو دەشتو بانو گرد، هەریەك لەم شێوانە کاریگەری گەورەیان هەیە لەسەر هێزو توانا سەربازییەکان، لە هەمانکاتدا ئەم شێوانە ڕەنگدانەوەی لەسەر هێزی دەوڵەتو سەنگی سیاسی هەیە(xl). ناوچەی لێکۆڵینەوە دەکەوێتە نێوان دوو هێڵی بەرزی یەکسان، هێڵی بەرزی(500)م لە ئاستی ڕووی دەریا لەو پەڕی باشوورو هێڵی بەرزی (1817)م لە ئاستی ڕووی دەریا لەسەر چیاکانی (سەگرمە. بەرانان. کەلۆش) لە ژێر سێبەری ئەم ڕاستیانە دەتوانین ناوچەی لێکۆڵینەوە لەسەر بنەمای بەرزی دابەش بکەین بۆ دوو ناوچە ئەوانیش: ناوچەی چیا بەرزەکان کە ڕووبەریان دەگاتە(366,32)کم^2 و بەرێژەی لە (50,28%) لەکۆی ڕووبەری گشتی دەگرێتەوە، ناوچەی دووەم ناوچەی چیا ماماوەندە بەرزەکان ڕووبەریان دەگاتە(362,11)کم^{2}و بەرێژەی لە(49,71%) لە کۆی ڕووبەری گشتی دەگرێتەوە(xli).

شاڵاوی ئەنفال کە لە سەرجەم ناوچەکانی کوردستان جێبەجێکراوە، بەمەش تێدا کاریگەری بەرزونزمی بەرووني دەرکەوتووە بۆ نموونە لە ئەنفالی گەرمیاندا کە ناوچەکی دەشتاییە، ئەمە یارمەتیدەر بووە بۆ ئەوەی جوڵەی هێزەکانی ڕژێمی بەعس خێراتر بێتو بە شێوەیەکی ئاسانتر توانیویانە کۆنترۆڵی ئەو ڕووبەرە بەرفراوانە بکەن، هەروەها نەبوونی شاخو ئەشکەوتو ناوچەی سەخت، کە دانیشتوانەکەی خۆیانی تێدا داڵدە بدەن، ئەمە بووە هۆی ئەوەی زۆرترین ژمارەی قوربانی لە ئەنفالی ناوچەی گەرمیان بێت، بەڵام بە پێچەوانەوە لە ئەنفالی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا کە تارادەیەك ناوچەیەکی شاخاوی سەختەو جوڵەی هێزی بەعس کەمتر بووەو بەشێوەیەکی خێرا سوپای بەعس نەیتوانیوە جوڵە بکاتو بوارێکی زیاتر بۆ دانیشتوان ڕەخساوە کە فریای خۆ دەرباز بوون بکەون، هەروەها سەختی جوگرافیای ناوچەکە هەلی زیاتری بۆ هێزەکانی پێشمەرگەو دانیشتوان ڕەخساندوە، ئەمە وای کردوە ژمارەی قوربانیانی ئەنفال کەمتر بێت بە بەراورد لەگەڵ ئەنفالی گەرمیاندا(xlii).

بۆ زیاتر دەرخستنی ڕۆڵو گرنگی تۆبۆگرافیایی ناوچەکە بە تایبەت لە کاتی شاڵاوی (ئەنفالی دوو)دا چاوپێکەوتنمان لەگەڵ دانیشتووی ناوچەکە کردوە کە خۆیان وەك شایەتحاڵ لە ناو شاڵاوەکەدا بوون، هەر یەکێك لەوان بەم شێوەیە باسی لە گرنگیو ڕۆڵی شاخەکانیان کرد وەکو پەناگەیەکی سروشتی. شادیەتحاڵێك کە دانیشتووی گوندی (تەکیە)یە لە کاتی گێڕنەوەی بیرەوەرییەکانی بەم شێوەیە باس لە ڕۆڵی شاخەکانی ناوچەکە دەکاتو دەڵێت: (لە کاتی شاڵاوی ئەنفالی ناوچەکەمان بەشی زۆری دانیشتوانەکەی ڕوویان کردە قۆپییەکانی قەرەداغ وەکو پەناگەیەکی سرووشتی، چونکە سوپای ڕژێمی بەعس ئەو توانایەی نەبوو بە ئاسانی دەستی بگاتە ئەو شوێنانە. هەموو ئەوکەسانەشی لە بناری شاخەکان بوون هیچ کەسێك دەستگیر نەکرا، بەڵام بەشێك لەوکەسانەی لە ڕێگا بوون لەلایەن سوپای ڕژێمەوە دەستگیرکرانو ڕەوانەی زیندانەکان کران، بۆیە دانیشتووانی گوندەکەی ئێمە یەکەم هەنگاو بەرەو (دەربەندی گاور) بەرێکەوتن کە یەکێکە لە قۆپییەکانی ناوچەکە بەڵام کاتێك زانیمان نیازی ڕژێم خراپە بەرەو شاری سلێمانی بەرێکەوتین)(xliii). یەکێکی تر لە شایەدحاڵەکان کەپێشمەرگەیەکی دێرینە لە ناوچەکەدا ڕۆڵی بەرگری هەبووە لە

شاڵاوی (ئەنفالی دوو)دا باس لە کاریگەری شاخەکان بەم شێوەیە دەکات وەدەڵێت: (قۆپییەکان یارمەتیدەرێکی سروشتی باشبوو بۆ بەرگریکردن بەرامبەر هێرشی دوژمنو لە هەمانکاتدا تانكو تۆپخانەکانی دوژمن نەیدەتوانی چالاکانە کاری خۆیان بکەنو هێزی ئاسمانیش کەمتر دەیتوانی هەبێ مەگەر بۆ شوێنی دیاریکراوی لادێ یان شوێنی کۆبوونەوەی هێز، بۆیە دوژمنیش زیاتر پشتی بە هێزی پیادە دەبەست)[xliv].

دووەم/ فاکتەرە مرۆییەکان

أ/ سنور

سنورە سیاسییەکان گرنگترین فاکتەری دیاریکردنو جیاکردنەوەی یەکە سیاسیەکانە لە یەکتری[xlv]. هەندێجار پێگەی جوگرافی وڵات کاریگەری گەورە لەسەر ستراتیژی سەربازی بەجێدەهێڵێتو لە سایەی کاریگەری پێگەی جوگرافییەوە هێڵی گشتی سەربازیو گەشەسەندنی یەکەکانی سوپا دەستنیشان دەکرێت، پسپۆڕانی بواری جوگرافیاو جیۆپۆڵەتیك بە بەردەوامی جەخت لە شوێنی دەریای یان داخراوی وڵات یان ناوچە دەکەنەوەو لە ڕێگەیەوە ئاراستەکانی ستراتیژی سەربازی وڵات دیاری دەکەن.

هەروەها بەشێکی چالاکی پارتیزانەکان لە ناوچانەیە کە نزیکە لە سنوری نێودەوڵەتییەوە، تاوەکو لەکاتی تەنگانەو فشاری زۆردا بتوانن بە هەر شێوازێك خۆیان بگەیەننە ئەو دیو سنور، لەم بوارەشدا نموونەی زۆر لەبەر دەستدایە،شوێن و سنوری جوگرافی ناوچەکانی ئەنفال کاریگەریی لەسەر ژمارەی قوربانییەکان بە جێشتووە بۆنموونە ئەو ناوچانەی کەوتوونەتە قوڵایی جوگرافیاوەو پرۆسەی ئەنفالیان تێدا جێبەجێکراوەو دوربوون لە سنورەکانەوە لە نموونەی ناوچەکانی قەرەداغو گەرمیان، بواری دەربازبوونیان بەرەو سنورەکان لە بەردەمدا نەبووە، لەبەر ئەوە ناچار بوون لە جوگرافیاییەکی داخراودا بمێننەوەو لەلایەن سوپای بەعسەوە دەستبەسەر بکرێن، لە کاتێکدا هەندێ ناوچە بە حکوومی پێگەی جوگرافیەوە وا هەڵکەتبوو کە دەروازەی ئەوەی لەبەر دەمدابێت بەرەو ناوچە سنورییە دەرباز بن وەکو لە دۆڵی جافایەتیەوە ئەو بوارەی جوگرافیا ڕەخسابوو، کە دانیشتوان بگەنە سنوری ئێرانو ژمارەیەکی زۆریان ڕزگاریان بێت لە مەرگ[xlvi]. یەکێك لە هۆکارەکانی قەتیسبوونی خەڵکی ناوچەی قەرەداغ نەبوونی سنوری نێودەوڵەتی بوو، ئەمەش وای کرد هیچ دەرچەیەك نەبێت بۆ ڕزگاربوونو خەڵکی لە چوارچێوەی ئەو نەخشە سەربازییەی کە بۆ ئەنفالی قەرەداغ دانرابوو دەخولانەوە، بە پێچەوانەوە ئەگەر سنوری ناوچەی قەرەداغ وا بەستە بوایە بە وڵاتی ئێرانەوە ئەوا زیانی هێندە گەورە بەر خەڵکی ناوچەکە نەدەکەوتو خەڵکەکە بە هەر شێوەیەك بوایە سنوریان دەبەزاندو لێیەوە دەرباز دەبوون، هەروەك لە شاڵاوەکانی (یەکەم، پێنجەم، شەشەم ، حەوتەم، هەشتەم)دا ڕوویدا.

ب/ڕێگای گواستنەوە (هاتوچۆ)

گواستنەوە لقێکە لە لقەکانی جوگرافیایی ئابوریو گرنگی دەدات بە ڕاڤەکردنو شیکردنەوەو دابەشکردنی دیاردەکانی گواستنەوە[xlvii].ڕاستە ڕێگاکانی هاتوچۆ بە پێوەرێکی ئابوری دەپێورێت، بەڵام هەندێك جار تێبینی ئەوە دەکرێت هەندێك لە ڕێگاو بانەکان بەو مانا ئابوریە نایەت، بۆ نموونە کاتێك ڕێگایەکی هاتوچۆ بۆ ناوچە دورە پەرێزەکانی دەوڵەتێك دروست دەکرێت، ئەگەر لە ڕوانگەیەکی ئابورییەوە لێی بڕوانیین، دە بینین ئەو کارە ئابوریيانە نیە، بەڵام بە پێی پلانێکی سیاسی یان ستراتیژی ڕاکێشراوە، بۆ ئەوەیە دەوڵەت بگاتە ئەو شوێنە دورانە، یان بۆ ئەوەی بە خێرایی بگاتە ئەو ناوچانەی کە بایەخێکی ستراتیژی هەیە لە پاراستنی دەوڵەتدا، بۆیە هەمیشە مەبەستە سەربازییەکان لە پشت ئەو گۆڕانانەوە بوون کە بەسەر هۆیەکانی گواستنەوەدا دەهات، چ لە ڕووی شێوە، قەبارە، خێرایی یان تواناکانی گواستنەوە. لە وڵاتی عێراقدا یەکێك لە ئامانجە سەرەکیەکانی دروستکردنی ڕێگاوبانەکان بە هێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندو ئامانجی سەر بازی بوو، کە حکومەتی عێراق دەیویست لەو ڕێگەیەوە سەربازو پێداویستییە سەربازییەکانی لە کەمترین کاتدا بگەیەنێتە ئەو ناوچانەی کە مەترسی لەسەر دەسەڵاتەکەی هەیە[xlviii].(ڕزگار مستەفا عبدالرحمن) پێشمەرگەی دێرینو دانیشتووی ناوچەی لێکۆڵینەوە بەم شێوەیە ڕۆڵی ڕێگاوبانی ناوچەکە لە شاڵاوی ئەنفالی ناوچەکەیان ئەگێڕێتەوە: (ناوچەی قەرەداغ لەو کاتەدا کۆمەڵێ ڕێگای ئۆتۆمبێلی هەبوو بەڵام تەنها یەك ڕێگایان قیرتاو بوو ئەویش تەنها ڕێگای (قەرەداغ- سلێمانی) بوو، ئەو ڕێگاکانی تر هەموو گڵ بوون سەرەڕای ئەوەی زۆر سەختو خراپ بوون، لەو کاتەدا خراپی ڕێگاکانو سەختییان لە بەرژەوەندی ئێمە بوو وەك هێزەکانی پێشمەرگە چونکە حکومەت نەیدەتوانی تانكو زرێپۆشەکانی بگەیەنێتە ئەو شوێنانەی مەبەستی بوو، لە هەمانکاتدا لە بەرژەوەندی خەڵکی ناوچەکەش بوو بە تایبەت لە کاتی شاڵاوی ئەنفالی ناوچەکە چونکە هۆکارێك بوو بۆ ئەوەی دوژمن نەتوانێ بە ئاسانی بگاتە هەموو شوێنێکی ناوچەکە، بۆیە زیانەکان بە بەراورد بە ئەنفالی گەرمیان تا ڕادەیەك کەمتر بوو)[xlix].

هەروەها بە هۆی بوونی زنجیرە شاخی ئاڵۆزو بەرز هاتووچۆ هەروا ئاسان نەبووە تیایدا، بەتەنها توانراوە لە چەند ملەو دەروازەیەکەوە هاتووچۆبکرێتو پەیوەندییەکان ڕێکبخرێن، بەگشتی لەم ناوچانەدا بڕینو ئاودیوبوون ئاسان نییە. حکومەتی عێراق لە ساڵی(1988)دا سەرجەم ڕێگاکانی ناوچەکەی بۆ مەبەستێکی مەترسیدار بەکار هێنا، بەڵام سەختی ناوچەکەو پاشانیش کەمی ڕێگای هاتووچۆ لە سنوری ناوچەی لێکۆڵینەوە تارادەیەك ئاستەنگی بۆ سوپای ڕژێمی بەعس دروستکرد بوو ئەمەیش هۆکارێك بوو بۆ ئەوەی ناوچەکە بە بەراورد بە ناوچەکانی تر زیانی کەمتربێت. هەر بۆیە ناوچە شاخاوییەکان بە هۆیەکی سرووشتی پارێزەری دەوڵەت دادەنرێت لە ڕووی جوگرافیایی سیاسییەوە.

باسی دووەم/ ڕەهەندە گشتییەکانی شاڵاوی ئەنفالی دوو

یەکەم/ جوگرافیا وئامادەکارییەکانی ئەنجامدانی شاڵاوی ئەنفالی دوو

أ/ ئامادەکارییەکان بۆ ئەنجامدانی شاڵاوی ئەنفالی دوو لە ناوچەی لێکۆڵینەوە

وەکو لە پێشەوە ئاماژەی پێدرا ڕژێمی بەعس لە مێژبوو، نەخشەی ئەنفالی هەموو ناوچەکانی کوردستانی داڕشتبوو. حکومەت هەر لەسەرەتای جەنگی (عێراق – ئێران)هوە دەستبەرداری دیهاتەکانی ناوچەی قەرەداغ ببوو ودەسەڵاتی بەسەریاندا نەدەشکا، لەساڵی (1987) خودی ناحیەکە (قەرەداغ) چۆڵکراو دانیشتوانەکەی بۆ هەردوو کۆمەڵگەی (نەسرو زەڕایەن) گوێزرانەوە، سوپاو جاش لە شارۆچکە چۆڵکەدا مانەوە، بەڵام پێشمەرگە هەر زوو پێی چۆڵکردن، لە تۆڵەی ئەوەدا بۆمبارانی فڕۆکە هەرچیەك لە ناوچەکە مابووە وێران‌و کاولی کرد[l]. دوای تەواوبوونی پەلامارەکانی ئەنفالی یەك حکومەتی عێراق بواری نەدا بە هێزەکانی پێشمەرگە بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە ناوچەکانی خۆیان‌و خۆیان ڕێك بخەنەوە، بەڵکو بە دوایدا قۆناغێکی تری ئەنفالی دەست پێکرد. بۆ ئەم قۆناغە، ناوچەکانی قەرەداغ‌و (چیای زەردە)ی هەڵبژارد. حکومەتی عێراق، هێزی حەساوەو یەدەگی زۆری هەبوو. هێزەکانی دیکەشی کە لە ئەنفالی یەکدا، بەشداری پێکردبوون ورەیان بەرز بوو چونکە سەرکەوتنیان بە دەستهێنابوو. بە پێچەوانەوە هێزەکانی پێشمەرگە ژمارەیان کەمبوو، هێزی حەساوەو یەدەگیان نەبوو، سەرەڕای ئەوەش لە ئەنجامی شکستەکانی ئەنفالی یەکدا، ورەی هێزەکانی پێشمەرگە لە ئاستێکی نزمدابوو. حکومەت ویستی سود لە بارو دۆخی دەروونی هێزەکانی خۆی‌و هێزەکانی پێشمەرگە وەربگرێت‌و درێژە بەو سەرکەوتنانە بدات کە لە ئەنفالی یەکدا بە دەستی هێنابوون[li]. جگە لەوەش حکومەت نەخشەی ئامادەکراوی ئەنفالی دووی هەبوو.

ب/ پیادەکردنی شاڵاوی ئەنفالی دوو لە ناوچەی لێکۆڵینەوە

پاش سێ ڕۆژ لە تەواوبوونی شاڵاوەکانی ئەنفالی یەك لە (22ی ئازاری 1988)دا سوپای عێراق بە فەرماندەیی لیوا ڕوکن(ئەیاد خلیل زەکی). هێرش و پەلامارەکان بۆ ناوچەکانی ئەنفالی دوو دەستی پێکرد، کە بەشێوەیەکی بەرفراوان ناوچەکانی ناحیەی قەرەداغ وباشووری ناحیەی بازیان، چەند گوندێکی ڕۆژهەڵاتی ناحیەی سەنگاو و ڕۆژئاوای ناوەندی دەربەندیخانی گرتەوە[lii]. بە سوپایەکی زەبەلاحەوە لە چەند قۆڵێکەوە هێرشی بردە سەر ناوچەی قەرەداغ، لەیەکەم ڕۆژی شاڵاوەکەدا (گوندی سێوسێنان) درایە بەر ڕاجیمەی هەڵگری کلاوەی کیمیایی و بووە هۆی شەهید بوونی (68)کەسی مەدەنی لە پیاو وژن‌و منداڵ[liii]. لە بەڵگەنامەیەکی بەڕێوەبەرایەتی هەواڵگری گشتی سەربازی ژمارە (ش3- ق2)، بە ڕوونی باس لەوە دەکات کە ڕەزامەندییان لەسەر بەکارهێنانی چەکی تایبەت‌و کیمیایی وەرگرتووە لە ناوچەی قەرەداغ‌و دۆڵی بالیسان، لەوانە هەردوو گوندی تەکیەو بەلکجار ناویان هاتووە وەکو دووگوندی ناوچەی قەرەداغ[liv]. لە دوای ئەو پەلامارە کیمیاوییە کە تەواوی ناوچەکەی شڵەژاند هێرشی زەمینیش دەستی پێکرد. هەر لەم پەلامارەدا نزیکەی (200) کەس لەدانیشتوانی بێتاوانی گوندی سێوسێنان بریندارببوون[lv]. لەڕۆژی دواتردا گوندی دوکان کیمیاباران کراو، لە (24)ی هەمان مانگیش گوندی جافەران[lvi]. لەگەڵ ئەمانەشدا دانیشتوانی ناوچەکە دەرفەتی دەرچوونیان کەمبوو، چونکە ڕژێم لە هەموو لایەکەوە ڕێگا سەرەکیەکانی کۆنترۆڵکردبوو[lvii]. لەپەلاماری ئەنفالی دوودا ڕژێم ئەوەندەکۆسپ‌و بەرگری هێزەکانی پێشمەرگەی نەهاتە پێش‌و لە ماوەی یەك هەفتەدا هەموو ناوچەکانی کۆنترۆڵ کرد[lviii].

(د.گوڵپی) وەك پزیشکی هێزەکانی پێشمەرگە لەو کاتەدا لەناوچەکە بووە بە چاوی خۆی چۆنێتی کیمیابارانی ناوچەکەی بینیوەو دەڵێت: (ئێوارەی ڕۆژی 1988/3/22 کاتژمێر (6:15) شەش‌و پازدە خولەك لەماڵی خۆم دانیشتبووم لە کەمپی (ئیمام هەمزە). لە پڕ گوێم بەر دەنگێکی نامۆ کەوت، لە ژورەوە دەرچووم هەستم کرد دەنگەکە لە ڕووی گوندی سێوسێنانەوە دێت، سەیری گوندی سێوسێنانم کرد لە چەندین شوێنی گوندەکەدا پزیسکی ئاگرو دوکەڵم بەرچاو دەکەوت، هێندەی پێنەچوو (دکتۆر ناسح) لە نەخۆشخانەوە هات بۆلام وتی: (منیش چاوم لێ بووە نزیکەی (40)ساروخ بەر گوندی سێوسێنان کەوتوون). خۆمان ئامادەکرد بۆ چارەسەرکردنی بریندارەکان. کاتێك گەیشتینە نزیك نەخۆشخانەکە لە پڕ گوێمان لە دەنگێکی ناسراو بوو، هاواری ئەکرد فریام کەون، من یەکسەر دەنگەکەم ناسییەوە، وەڵامم دایەوە وتم کاك کەمال ئەوە تۆی؟ چی بووە کەمال وتی بەڵێ دکتۆر منم، وتم چیتە وەرە بۆ لای ئێمە، وتی نابینم بەچەکی کیمیایی بریندار بووم یارمەتیم بدەن کەمال مان گەیاندە نەخۆشخانە، سەیری چاویمان کرد بیل بیلەی چاوەکانی وەك کونە دەرزی لێهاتبوو، هیچ جۆرە بۆنێکی لێوە نەدەهات بۆمان ساغ بوویەوە ئەو چەکە کیمیاویەی لە گوندی سێوسێناندا بەکارهاتووە[lix]. چەند گوندێکی تری بۆردومانکردو، پاشان لە دەربەندیخانەوە بە کۆپتەرو چەکی قورس شاخی زەردەیان بۆردومان کرد دوای چەند ڕۆژێك بەرگری لەلایەن هێزەکانی پێشمەرگەوە، دواجار سوپا شاخی زەردی کۆنترۆڵکرد. ڕۆژی (3/26) سوپا هێرشی کردە سەر گوندەکانی (عەلیاوا و مەسۆیی)، ڕژێم خۆی دەپاراست لەو شوێنانەی کە بەچەکی کیمیایی لێیدابوو، درەنگ هێرشی بۆ دەکرد، ئەوەش بۆ خۆپاراستن لە کاریگەریی ئەو چەکە بۆ ڕۆژی دواتر واتە لە (3/28) لە دیوی شارەزورەوە هێرشیانکرد بۆ بورجی دارەڕەش‌و دەستیان گرت بەسەر سەرجەم ئەو گوندانەدا، لە (3/29) گەورەترین شاڵاو لەلایەن سوپای عێراقەوە لە هەموو قۆڵەکانەوە کرایە سەر ناوچەکە، بە جۆرێك دانیشتوانی گوندەکانی ناچارکرد گوندەکانیان چۆڵ بکەن[lx]. لەگەڵ بۆردومانی چڕوپڕدا هێزەکانی سوپا و فەوجە سووکەکان لە هەموو ئاراستەکانەوە پەلاماری ناوچەکەیان دا، دانیشتوانی گوندەکان بوون بەدوو بەشەوە، بەشێکیان ڕوویان کردە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەت وبەئاراستەی شاری سلێمانی(باکور) هەڵاتن[lxi]. بەشەکەی تریشیان بەئاراستەی باشوور بەرەو ناوچەکانی گەرمیان بەتایبەت بۆ شێخ تەویل‌و ناحیەی پێباز و تیلەکۆ ڕەویان کرد[lxii]. ئەوەی جێی سرنجە ئەو هاوڵاتیانەی بە ئاراستەی باکور (سلێمانی) ڕۆیشتن، بەشی زۆریان توانییان ڕزگاریان بێ، بەڵام ئەوانەی بەرەو باشور (گەرمیان) ڕۆیشتن، کەمیان ڕزگاریان بوو، ئەوانی تر هەموو دەستگیر کران‌و ئەنفالکران[lxiii]. لە بەرەبەیانی (1/ 4) سوپا هەردوو گوندی تەکێ‌و بەلەکجاری کۆنترۆڵکرد، کە بڕبڕەی پشتی

هێزەکانی پێشمەرگە بوون، بۆیە توانای بەرگریکردنیان نەماو لە هەمان ڕۆژدا سەرجەم هێزەکانیان کشانەوە بۆ دیوی گەرمیان[lxiv].لە هەمان ڕۆژدا واتە لە (1ی نیسان) پرۆسە سەربازیەکانی (ئەنفالی دوو) کۆتایی هات و لە ڕۆژی دواتردا سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکانی عێراق، بەلاغی ژمارە (3109)ی بڵاو کردەوە کەتێدا باس پاککردنەوەی تەواوی ناوچەی قەرەداغ دەکات لە (خیانەتکاران)و تێکدانی بنکەکانیان، لەو فەرمانەدا ئەو شەڕانە ناونراون (ئەنفالی دوو)[lxv]. لێرەدا پێویستە تیشک بخەینە سەر ئەم لایەنانەی خوارەوە:-

أ- ئاراستەی هێرش‌و پەلامارەکان

ب- ڕەوکردن لە قەرەداغ

أ/ ئاراستەی هێرش‌و پەلامارەکان

ئەم هێزە زۆرانەی حکومەت بە شێوەیەکی وردی پلان بۆ دانراو دابەشکرا بوون، سەرجەم ناوچەکە خاپور بکەن، بە گشتی هێزەکان لەم چەند ئاراستەیەوە پەلاماری ناوچەکەیاندا:[lxvi]

ئاراستەی یەکەم/ زەڕایەن _ دیسکەرە بەرەو گوندەکانی (کانی میل، کانی هەنجیر، کۆرە، سێتەلان، ئاوەکەلە، دەربەند فەقیرە، شاخی سۆڵە، لەوێشەوە بۆ گوندی سێوسێنان).

ئاراستەی دووەم/ سلێمانی _ زرگوێز _ دارەڕەش (لێرەدا هێزەکان بوون بە دوو بەشەوە

أ- بەشی یەکەمی هێزەکە ڕۆژی (3/25) لە سلێمانییەوە بەرەو _ دارەڕەش لەوێوە بۆ سەر زنجیرە شاخی (سۆلیاوا) تادەگاتە پشتی گوندی (نەوتی).

ب- بەشی دووەمی هێزەکە لە سلێمانییەوە بەرەو _ زرگوێز _ دارەڕەش _ ناحیەی قەرەداغ.

ئاراستەی سێیەم/ تانجەڕۆ _ شاخی گڵەزەردە لەم ئاراستەیەوە سوپا بە هاوکاری جاش‌و هێزی (قوات طوارئ) لە دابڕاوی شاخی گڵەزەردەوە بە ئاراستەی گوندەکانی (گەرەزیل، تەنگیسەر، برایم ئاوا، تیمار، هەڕگێنە، قارەمان) ڕۆیشت بەبێ ئەوەی تووشی هیچ شەڕو بەرگرییەك ببنەوە.

ئاراستەی چوارەم/ سوپای عێراق لە سێ ڕێگاوە هێرشی بۆ سەر ناوچەکە دەستپێکرد بەم شێوەیە:

أ- ئەڵلایی بۆ گوندەکانی (قوشقایە،وەرمزیار، گاوانی، بارۆیی گەورە، داری کەلی، سەرزەل)

ب- ئەڵلایی بۆ گوندەکانی: (سەرزەل، محمودیە، هالەی سەرچاوە، داری کەلی)

ج- ئەڵلایی بۆ گوندەکانی: (هالەی مام قادر، خێوەتە، کەلەکن، سۆڵە، دێلێژە)

هەردوو ئاراستەی (أ – ب) لە کۆتایی سنوری بازیان لە گوندی (سەر زەلی سەروو) لە ناوچەی قەرداغدا یەکیان گرتەوەو کەوتنەوە ڕوخانو وێرانکردنی گوندەکانی (تەنگیسەر، سەرزەل، چەولك، فیکەدەرە)

ئاراستەی پێنجەم/ دەربەندی بازیان بەسەر شاخەکەدا تاوەکو دەربەندی باسەرە، لەم ئاراستەیە هیچ هێزێك نەبوو بۆ ڕوو بەڕوو بوونەوەی سوپا.

ئاراستەی شەشەم/ چەمچەماڵ_مەلاحسین _باسەرەو ژاڵە. لەم ئاراستەیەوە ڕوبەڕوو بوونەوە ڕوی نەدا.

ئاراستەی حەوتەم/ سەنگاو – گوندی هەنارە. لەم ئاراستەیەوە سوپا بە پاڵ پشتی جاش، لە نێو شارۆچکەی سەنگاوەوە بەرەو گوندی هەنارە، لەوێشەوە بەرەو شاخی سەگرمەو دواتر بە دیوی قەرەداغ بۆ گوندی جافەران.

ئاراستەی هەشتەم/ لە سەنگاوە بۆ گوندەکانی (خاکی‌و دەلکە) دواتر بۆسەر شاخی مێوڵی

ئاراستەی نۆیەم/ دەربەندیخان بەرەو گوندەکانی کانی ساردو باوەخۆشێن تا سێوسێنان

ئاراستەی دەیەم/ دەربەندیخان بۆ گوندی چرچەقەڵا _ شاخی زەردە[lxvii]. بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣).

ئاراستەی هێرشەگشتییەکانی شاڵاوی نەخشەی ژمارە(٣)
ئەنفال بۆ سەرناوچەی قەرەداغ

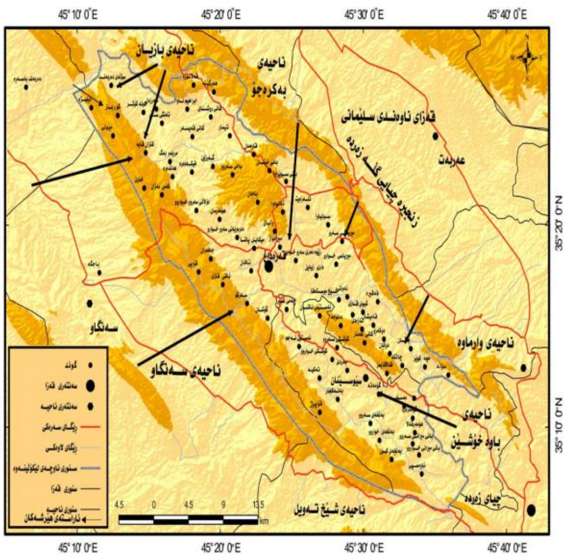

سەرچاوە/کاری توێژەر پشت بەست بە فایلی (mt30DEM) و لە ڕێگەی بەکارهێنانی بەرنامەی (10.7ArcMap).

١- هەرێمی کوردستانی عیراق، وەزارەتی پلاندانان، بەڕێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی، سەنتەری تەکنەلۆجیای سلێمانی (GIS)کارگێری قەزای قەرەداغ،٢٠٢٢، بەپێوەری (1:549,116).

٢- هاشم یاسین حمدامین، سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمد خۆشناو، ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق- عیراق وجیهان، چ١، هەولێر.

٣- ئەکرەم حمە ئەحمەد، نرکەی قەرەداغ، چ1، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری، 2003، ل١٠٠-١٠٨.

ب/ ڕەوکردن لە قەرەداغ

کاتێك هێرشی زەمینی سوپا لە دوا نیوەڕۆی (23ی ئازار)هەوە دەستپێکرد، خەڵکی گوندەکان لەو هەواڵانە زەندەقیان چووبوو چ بە دەماودەم چ بە ڕادیۆ مەیدانیەکانی پێشمەرگە بڵاو دەبوونەوە لە بارەی ئەو هێرشە پڕ لە وێرانکارییەی گازی ژەهراوی بۆ سەر سێوسێنان، بۆیە کاتێ سوپا شاڵاوی برد بۆ ناوچەکە دانیشتوانەکی بە دوولادا هەڵهاتن، هەندێکیان بە

ئاراستەی باکور (سلێمانی)و ئۆردوگاکان، بەڵام کۆمەڵەی دووەم کە بەرەو باشور (گەرمیان) هەڵاتن. لێرەدا هەوڵدەدەین باس لە هەریەکەیان بکەین:-

1-رەو بەرەو باکور (سلێمانی)

کۆڕەوەکە بەشێوەیەکی سەرەکی بەرەو ئاراستەی باکور بوو، خەڵکەکە پەلەقاژەی ئەوەیان دەکرد لە سلێمانی یان لە یەکێك لە کۆمەڵگاکانی سەر شارییەکە پەنایەك بدۆزنەوە، لە نێوان سلێمانیو ناوچەی (قەرەداغ)دا کۆسپێکی سروشتی بوو بووە لەمپەر، لە بەردەم گوندنشینە هەڵاتووەکاندا، ئەوەیش شاخی (4300) پێی (گڵەزەردە) بوو، لەوێ خەڵکەکە کەوتن بەسەر هێزی سوپاو جاشو کۆماندۆدا، ئەو ناوەیان هەموو گرتبوو، لە هەموو لایەکەوە هەروا خەڵکی شەکەتو ماندوو، عەرەبانەو تراکتۆرو ئاژەڵو ماڵات بوو، هەلیکۆپتەر بە ڕاسەرەوە دەسوڕایەوە، تانكو تۆپخانە هەموو لایەکی ئاگر دەدا[lxviii]. ئەگەر چی (میدڵ ئیست ووچ) باس لە نەرمیەك دەكاتو دەڵێت: (تائێستا ئەو جۆرە لە نەرمی سوپا لە چاو ناوچەکانی تر هەر بەنادیاری ماوەتەوە، چونکە لە ڕۆژانی بەرایی ئەنفالی دوودا بە هەندێ لە گوند نشینەکانیان گوتبوو: (برۆن مشوری خۆتان بخۆن جا لە ناو شاربێت یان لە کۆمەڵگاکاندا)هەرچەندە دواتر ئەمن لە (نەسرو زەڕایەنو سلێمانیدا) ماڵ بە ماڵیان پشکنیو بە دوای ئەو کەسانەدا دەگەڕان. ئەگەر چی هێزێکی سەربازی زۆر هەموو ئەوناوەی گرتبوو بەڵام دەربازبوانی هێرشە کیمیاییەکەی سێوسێنان، هەواڵی لێبوردنێکی کاتییان بیستبوو بۆیە ماوەی چەند ڕۆژێك بە قەد پاڵی شاخەوە مانەوە تا شتێکیان لێ ڕووندەبێتەوەو کەس دەستی بۆ نەبردن[lxix]. لە ڕۆژی پێنجەمی شاڵاوەکەوە سوپا دەستی کرد بە گرتنی خەڵکە دەرباز بووەکەی گوندی سێوسێنان، لە خاڵی پشکنینی (قەرەداغ-سلێمانی) (25-30) کەسی لێ دەستگیرکردن، بەڵام کۆمەڵێك لە پیرو پەککەوتەکان بە یارمەتی جاشەکان توانیان دەربازبن. کاتێ عەرەبانەیەکی تراکتۆری پڕ لە گەنم لە خاڵی پشکنینەکە وەرگەڕا کۆمەڵێك کڵاشینکۆف کەوتنە بەرچاو، سوپا یەکسەر دەستی کرد بەگرتنی ئەو خەڵکە زۆرەی کە لەوێ کۆبوو بوونەوە، ئاگاداری گشت یەکە سەربازییەکانیش کرا خەڵك بگرن، گیراوانی خاڵی پشکنینەکە بە ئیڤا ڕەوانەی بارەگای (هێزی ناکاوی چوارباغ) کران لە سلێمانی، لەوێش ناونوسیان دەکرن ناسنامەو شتو کەل وپەلی بە نرخیان لێ دەسەندن، پاش ئەو کارە ئەو گەنجەی لە تەمەنی سەربازی بوون بە چاو بەستراوی بۆ شوێنی نادیار گواسترانەوە، ئەوانی تریش پاش لێکۆڵینەوەیەکی وورد بە (تێکدەر) ناونووس کران، پاش سێ هەفتە بە پاسو کۆستەر بۆ تۆپزاوای لای کەرکوك گواسترانەوە[lxx].

2- رەو بەرەو باشور (گەرمیانی خواروو)

بێگومان لە شاڵاوەکانی ئەنفالدا جیاوازییەکی زۆر لە نێوان گیراوانی ناوچەکاندا هەیە، ئەمە لە شێوازی بێسەرو شوێن کردنو کوشتنی بە کۆمەڵ دا سەرەڕای چارەنووسو ژمارەیان. ئەو ژمارە زۆرەی ژنو منداڵ کە بەرەو خواروی گەرمیان هەڵاتن ڕاپێچ کرانو بێسەروشوێن کران لەلایەن سوپای عێراقەوە، (51)کەسی گوندی مەسۆیی لە نزیك کەلار دەستگیرکرانو شوێن بزرکران کە زۆربەیان مندالی ساوا بوون، خەڵکی گوندی (هۆمەرەقەڵا)یش هەمان چارەنووسیان تووش بوو[lxxi]. گوندی عەلیاوا کە بە (بەڵخەی خواروو) ناسراوە کاتێ بەرەو خوارووی گەرمیان هەڵاتن هەمان چارەنووسیان تووش بوو، ژمارەی ئەنفالکراوەکانیان (40)کەسە، کە تەمەنیان لە نێوان (3-52)ساڵ بوو[lxxii].پاش ئەوەی ڕژێم دەچێتە گوندی شێخ تەویلو بۆیسانەو بەکربایەف لە بروسکەیەکی ئیستخباراتی سەربازیدا باس لە گرتنی (75) خێزان دەکات، پێدەچێت ئەو دەستگیرکراوانە لەو ئاوارانەی دیوی ناوچەی قەرەداغ بوبێتن[lxxiii]. چونکە خەڵکێکی زۆری شێخ تەویل چۆڵیان کردبوو، لەمبارەیەوە لە ڕاپۆرتەکەیدا میدڵ ئیست ووچ دەنوسێ: (لەو پشێوی تێکەڵو پێکەڵییەی پێش شەڕەکەدا زۆربەی خەڵکی شێخ تەویل ماڵیان چۆڵکردو ڕۆیشتن بۆ سەر شارێی نێوان دەربەندیخانو کەلار، لەوێ (79) کەسیان لێگیراو سەرنگوم کران. ئەمە هێشتا ئەنفالی سێ (ئەنفالی گەرمیان)دەستی پێ نەکردبوو. خێزانەکانی هۆمەرەقەڵا چاوەڕێ بوون، چونکە(4) پیرە مێردی خەڵکی بۆیسانە بە هەڵکردنی ئاڵای سپییەوە بەرەو پیری هێزەکان چووبوون. لەوێ پیان وتبوون: (برۆن ماڵو خێزانتان بێنن، هیچیان بۆ نابێت)، بۆیە ژمارەیەك پیاو ژن باوەڕیان بە بەڵێنی ئەفسەرەکە کردو خۆیان دابوو بە دەستەوە، کەچی دەستبەجێ گرتنیان. ئەوانەی کە لە دواوە مانەوە باشتر زانییان خەڵکەکە براون بۆ بارەگای لیوا سەربازییەکەی کەلارو ئیتر ئەوە دوا دەنگوباسیان بوو). ئەوانەی لە خێزانەکانی هۆمەرەقەڵا مابوونەوەو خۆیان دابووە دوا جارێکی تر هەڵاتنەوەو نەوەستان تا گەیشتنە گوندی (لاڵی خان)(*). لەوێ خەڵکەکە زۆریان بینیبوو کە ڕژاونەتە ئەو ناوەو کاروانێکی گەورەی ئۆتۆمبێلی بار هەڵگریش هێنراوە بۆ کۆکردنەوەیان، لێرەش دیسان خەڵکەکە کەوتنەوە ڕاو تەکبیر، سەربازی ترسو دڵەڕاوکێ، دواجار خۆیان دابەدەستەوە پێیان وابوو تاکە چارەسەرە[lxxiv].

دووەم/ زیانە گیانی وماددییەکانی شاڵاوی ئەنفالی دوو لە ناوچەی لێکۆڵینەوە

سەبارەت بە شاڵاوەکانی ئەنفالی ناوچەی قەرەداغ یەکێك بوو لەو ناچانەی کە زیانێکی گیانیو مادی زۆری بەرکەوت لە ساڵی(1988)دا. پەلامارەکە هەموو ناوچەکەی گرتەوە، توندی شاڵاوەکە هۆکارێك بووە بۆ ئەوەی زەرو زیانێکی گیانیو مادی زۆری لێبکەوێتەوە. لە ئەنفالی ناوچەکەدا بە پێی سەردانی مەیدانیو بە دواداچوونی توێژەر ژمارەی قوربانییە پێزانراوەکانی ئەنفالی ناوچەکە زیاترە لە (٣١٤)کەس لە ژنو منداڵو پیرو گەنج بێسەرو شوێن کراون. سەرەڕای ئەو ژمارە زۆرەی خەڵکی ناوچەکەو تالانکردنی ماڵو سامانیان تەواوی گوندەکانی ناوچەکە کە زیاتر لە (80) گوند بوون وێرانکرانو سوتێنران.

خشتەی ژمارە (1)

خستنەڕووی ئاماری وێرانکاری ناوچەی لێکۆڵینەوە لە شاڵاوی ئەنفال دا

سەرچاوە/ رئاسة مجلس الوزراء، الديوان مديرية احصاء السليمانية، جدول بعدد المدن والقرى والمباني والمنشأت والمدارس والمراكز الصحية ومشاريع الماء وغيرها التى تم تدميرها وازاحتها من الوجود سنة واحدة (1991) قبل

شوێن	ناوچە	ژ.گەڕەک وناوچە	کۆی ژمارەی بینا	کۆی ژمارەی بینای نشتەجێبوون	کۆی ژمارەی خێزان	کۆی ژمارەی دانیشتوان	ژمارەی پیشەوەرانی ناوماڵە	ژمارەی جوتیار	ژمارەی بینای خوێندنگە	ژمارەی دامەزراوەی تەندروستی	ژمارەی گوند	سەرچاوەی سەرەکی ئاوی خواردنەوە		
												بەلوعەی گشتی	بیری ئێرتیوازی	جۆگەو ڕوبارەکان
ناوچەی قەرەداغ	شارنشین	3	282	222	345	2067	4	64	2	1	-	-	-	-
	گوندنشین	60	2386	2134	3388	20332	361	1962	30	9	80	6	1	73
	کۆ	63	2668	2356	3733	22399	365	2026	32	10	80	6	1	73

الانتفاضة من قبل الحكومة العراقية.

تەنها لە یەکەم بۆردومانی چەکی کیمیایی گوندی سێوسێناندا (٦٨) کەس بوونە قوربانیو زیاتر لە (200) کەسی تریش بریندربوون[lxxv]. بۆ زیاتر زانینی زەرەرو زیا لێکەوتوانی گیانیو مادی بە شێوەیەکی وردتر روون بکەینەوە. بڕوانە خشتەی ژمارە(١).

ئەم ئامارانەی بەردەست کە لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی ئاماری پارێزگای سلێمانییەوە ئەنجامدراوەو پشت ڕاست کراوەتەوە، دواتریش وەیەکێك لە بەڵگەنامەکان دادگای باڵای تاوانەکان لە عێراق لە دوای ساڵی (2003) دانی پێداناوە، ئەو ڕاستییە دەردەخەن کە حکومەتی عێراق بە هەموو جۆرە سیاسەتو میکانیزمێك هەوڵی ئەوەی داوە گەلی کورد کۆمەڵکوژ بکاتو پاکتاوی ڕەگەزی بکات. هەروەك لە خشتەی ژمارە(1)دا دەردەکەوێت حکومەتی عێراق تەواوی گوندەکانی ناوچەکە کە ژمارەیان زیاتر لە (80) گوند بووە خاپورکراون، سەرەڕای زیاتر لە (2668) بینای ناوچەکەو نزیکەی (2356) بینای نیشتەجێبوون لەگەڵ زەویدا یەکسان کراون، هاوکات (3733)ماڵی نیشتەجێبوونو (42) بینای خوێندنگەو دامەزراوەی تەندروستی تێکدراون، بەڵگەنامەکە ڕوونی دەکاتەوە کە تەنها لە سنوری ناوچەی لێکۆڵینەوە زیاتر لە (73) کانیو ڕوبارو جۆگە تێکدراون لەگەڵ (1) بیری ئیرتیوازیو (6) بەلوعەی گشتی. هاوکات ئەوەش سەلمێنراوە کە ڕژێمی بەعس (365) پیشەوەری ناوماڵەی لە کارخستووە زیاتر لە (2026) جوتیاری ناوچەکەی لە کارخستووە لە تاکی بەرهەم هێنەوە کردونی بە بێکار.

یەکێکی تر لە زیانو سیما دیارەکانی ئەنفالی ناوچەکە کردنە ئامانجی ڕەگەزی نێر بوو، دیارە ڕەگەزی نێر وەك توێژی بەرهەم هێنەر لە کوردستانو ناوچەکەدا مەبەستی سەرەکی شاڵاوی ئەنفالی ناوچەکە بووە. هەر چەندە پەلاماری حکومەتی عێراق بۆ سەر ناوچەی قەرەداغ هەموو چینو توێژێکی گرتەوە بێ جیاوازی لە نێوان ڕەگەزو تەمەن. بەڵام ڕاستییەك هەیە کە بووەتە سیمایەکی ئۆپراسیۆنەکانی ئەنفال ئەویش بریتییە لە بەرزی ڕێژەی ڕەگەزی نێرینە لە نێوان شوێن بزرکراوەکانداو بەرزی ڕێژەی لاوان لە قوربانییەکاندا[lxxvi]. لە ئەنجامی بە دواداچونی توێژەر دەرکەوتووە (67%) قوربانییەکان لە ڕەگەزی (نێر)و لە (33%) لە ڕەگەزی (مێ)یە. ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستییە بەگشتی ڕەگەزی (نێر) زیاتر بووەتە قوربانیو جیاوازییەکی بەرچاو لە نێوان ڕێژەی هەردوو ڕەگەز بەدی دەکرێت. بڕوانە شێوەی

شێوەی ژمارە(1)

ڕێژەی قوربانیانی ناوچەی لێکۆڵینەوە بە پێی ڕەگەز

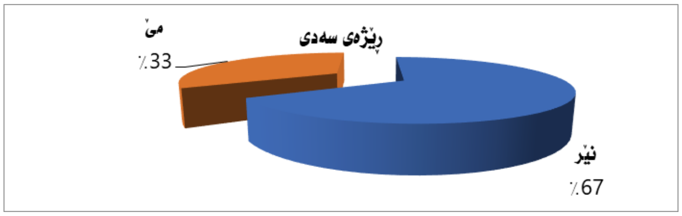

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بەست بە: سەردانی مەیدانی توێژەر بۆ ناوچە بەرکەوتووەکانی شاڵاوی ئەنفال لە ناوچەی لێکۆڵینەوە بەروار 2022/7/1.

بەڵام سەبارەت بە شوێنی نیشتەجێبوونی قوربانیان هەر وەك لە شێوەی (12) دەردەکەوێت، زۆرترین ڕێژەی قوربانیانی جینۆسایدی ناوچەی لێکۆڵینەوە خەڵکی گوندنشین بوون، کە ڕێژەکەیان دەکاتە(99%)، بەڵام ڕێژەی شارنشین ڕێژەیەکی زۆر کەمە بە بەراورد لەگەڵ ڕێژەی جینۆسایدکراوەکان. کە دەکاتە (1%) ئەویش دانیشتووی ناوەندی ناحیەی قەرەداغ بوون، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە چۆڵکردنی ناحیەکە لە ساڵی (1987) بە هۆی پەلاماری حکومەتی عێراق بۆ سەرناوچەکەو دواتر ڕاگواستنی دانیشتوانەکەی بۆ شاری سلێمانی. بڕوانە شێوەی ژمارە(2).

شێوەی (2)
شوێنی نیشتەجێبوونی خێزان لە کاتی جینۆسایدا ڕوون دەکاتەوە

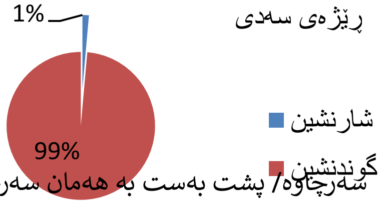

سەرچاوە/ پشت بەست بە هەمان سەرچاوەی شێوەی ژمارە(1).

سەبارەت بە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بە دانیشتوانی ناوچەی لێکۆڵینەوە، هەروەك لە شێوەی(3) دەردەکەوێت بەشێك لە گوندەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە لەلایەن هێزەکانی سوپای عێراقەوە بەر هێرشی کیمیایی کەوتوون، لە ماوەی نێوان (1988-1987). ناوچە پێکراوەکان و بۆردومان کراوەکان بەچەکی کیمیایی، لەڕووی ڕادەی زەرەروزیانە گیانیەکانەوە جیاوازن، ئەویش بەگوێرەی چڕی دانیشتوان لەناوچە بۆردومانکراوەکان و شوێنی کەوتنی بۆمبە کیمیاییەکان. بەگشتی زیانە گیانیەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە بە چەکی کیمیایی (21%)یە بەڵام ڕێژەی ئەنفالکراوان کە بێسەروشوێنکراناو پاشان زیندەبەچاڵکران (79%). بڕوانە شێوەی(3).

شێوەی(3)
ئەو پرۆسەیە ڕووندەکاتەوە کە دانیشتوانی ناوچەکەی تێدا بوونەتە قوربانی

سەرچاوە/کاری توێژەر پشت بەست بە:
1-حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی شەهیدان وئەنفالکراوان، بەڕێوەبەراتی گشتی شەهیدانو ئەنفالکراوانی سلێمانی، بەروار(2022/6/7).
2- سەردانی مەیدانی توێژەر بۆ ناوچە بەرکەوتووەکانی شاڵاوی ئەنفال لە ناوچەی لێکۆڵینەوە بەروار 2022/7/1.

دەرئەنجام

پاش تاوتوێکردنی بابەتەکانی دوتوێی لێکۆڵینەوەکە، توێژەر گەیشتە چەند دەرەنجامێکی زانستی، لەم خاڵانەدا بەکورتی دەیان خەینە ڕوو:-

١-شاڵاوەکانی ئەنفالی ناوچەی لێکۆڵینەوە ماوەی (١٠) ڕۆژی خایاند واتە لە (٣/٢٢ بۆ ٤/١ی ١٩٨٨) ئەم شاڵاوانە زیانێکی گیانی ومادی زۆری لێکەوتەوە بووە هۆی بێسەرو شوێن بوونی (٣١٤) کەس.

٢-بەهۆی سیاسەتەکانی حکومەتی ناوەندی عێراق، دەربارەی گەلی کورد و خاکی کوردستان، ناوچەی لێکۆڵینەوەکە دووچاری گەورەترین شاڵاوی ڕاگواستن و قڕکردن بووەتەوە. لەماوەی ساڵانی (١٩٨٧ – ١٩٨٩) بە جۆرێک زیاتر لە(٨٠) گوندی ناوچەی لێکۆڵینەوەکە ڕوخێنران و چۆڵ کران لەدانیشتوان، لەگەڵ کاولکردنی هەموو دەزگا خزمەتگوزارییەکان و پرۆژە کشتوکاڵیەکان و هەموو ژێرخانی دێهاتەکان. ئەم گوندانە (٣٧٣٣) خێزان و (٢٢٣٩٩) کەسیان لەخۆگرتبوو.

٢-لەڕووی ئابوورییشەوە گەورەترین زیانی بەکەرتی کشتوکاڵی گەیاند، چونکە کشتیارانی لەکێڵگەکان دوورخستەوە و ناوچە کشتوکاڵیەکان و لەوەڕگا سروشتیەکانی کرد بەناوچەی قەدەغەکراو، کەبوونی مرۆڤ وهەموو بوونەوەرێکی تێدا یاساغ کرابوو.

٣-چەکی کیمیایی قەدەغەکراوی نێودەوڵەتی دژ بەدانیشتوانی ناوچەی لێکۆڵینەوەکە لەهەردوو ساڵی (1987 – 1988)دا، بەشێوەیەکی بەرفراوان، لەلایەن حکومەتی ناوەندیەوە بەکارهێنراوە. لەناوچەی لێکۆڵینەوەکەدا (١٨) گوند و(١) شار بەچەکی کیمیایی بۆردومان کراون. بەڵام زیان مەندترین ئەو ناوچانەی بەچەکی کیمیایی بۆردومان کرا، گوندی سێوسێنان بوو کە ئێستا ناحیە. لەئازاری 1988دا، کەزیاتر لە (٦٨)شەهید و (٢٠٠)بریندارى لێکەوتەوە.

٣-ئەوەی کەدەیسەلمێنێت ئامانجی حکومەتی ناوەندی لەناوبردنی گەلی کورد بووە، ئەنجامدانی کوشتنی بەکۆمەڵی دانیشتوانی سیڤل بوو، لەسەروبەندی شاڵاوەکانی ئەنفال و کیمیابارانی ناوچەی لێکۆڵینەوە. چونکە لەشاڵاوەکانی ئەنفالدا، کەلە (شوبات – ئەیلولی 1988) ئەنجامدرا، ئەو ناوچانەی بەر ئەو شاڵاوانە کەوتن، لەکوشتنی بەکۆمەڵی دانیشتواندا هیچ جیاوازیەك نەکراوە لەنێوان گەورە و بچووك یان لەنێوان کەسوکاری پێشمەرگە و کەسانی دیکەدا، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی ڕەگەزی نێر زیاتر کراوەتە ئامانج.

٤-لەشاڵاوی ئەنفالی ناوچەی لێکۆڵینەوە چەندین فاکتەری سرووشتی ومرۆیی کاریگەری گەورەیان هەبوو لە قەبارەی زیانە گیانییەکان لە گرنکترین ئەو فاکتەرانەش (تۆبۆگرافیایی ناوچەکەو کەمی ڕێگاوبان وخراپییان، تا ڕادەیەک ڕۆڵی ئەرێنیان هەبوو بەڵام لە لایەکی ترەوە نەبوونی سنوری نێودەوڵەتی کاریگەری خراپی هەبوو بووە هۆی قەتیسبوونی دانیشتوانی ناوچەکە.

٥- شاڵاوەکانی ئەنفال تەواو جیبەجێکردنی جینۆسایدی گەلی کوردە، لە ناوچەی لێکۆڵینەوە هەموو جۆرەکانی جینۆسایدی تێدا جێبەجێکراوە.

ڕاسپاردە

پاش تاوتوێکردنی بابەتی لێکۆڵینەوەکە و گەیشتن بەچەند دەرەنجامێکی زانستی، توێژەر چەند ڕاسپاردەیەك پێشنیاز دەکات:-

١- دانانی پلانێك بۆ بوژانەوەی کەرتی کشتوکاڵ و ئاوەدان کردنەوەی گوندەکان بەشێوازێکی زانستیانە و بەڕەچاوکردنی باری کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندیە جوگرافیەکانی ناوچە جیاجیاکان.

٢- قەرەبووکردنەوەی زەرەرمەندانی سیاسەتەکانی ڕژێمی پێشووی عێراق، بەتایبەت کەسوکاری قوربانیانی ئەنفال و کیمیاباران.

٣- بەسود وەرگرتن لە بە جینۆساید ناسینی ئەنفال لەلایەن(دادگای باڵای تاوانەکان- عێراق)کار لەسەر ئەم کەیسە بکرێت لە ئاستی نێودەوڵەتی بە تایبەتی دادگای دادی نێودەوڵەتی (لاهایی).

٤- کارکردن بۆ دیاریکردنی شوێنی سەرجەم گۆڕە بەکۆمەڵەکان لە عێراق و هەڵدانەوەی بە شێوەیەکی زانستی وگەڕانەوەی تەرمەکان بۆ زێدی خۆیان.

لیستی سەرچاوەکان لەپەراوێزدا

([i])دارا حمید محمد، جینۆسایدزمان زمانی کوردی بە نموونە، ژمارەیەکی تایبەتە بەکۆنفرانسی زانکۆی گەرمیان، بەهاری 2017، ل1.

([ii])عبدالوهاب حومد، الاجرام الدولی، ط1، مطبوعات جامعه الكويت، 1988، ص11.

([iii])عبداللە كريم محمود، ڕەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دوو، چ2، چاپخانەی پیرەمێرد، 2009، ل11.

([iv]) https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml.

([v])سالار محمود، جینۆسایدی گەلی کوردستان، چ2، چاپخانەی کارۆ، کەرکوك، 2013، ل25.

([vi])ئەمیر حسن پور، بەرەو تێگەیشتن لە جینۆساید، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (1)، 2000،ل 12.

([vii])سالار محموود، جینۆسایدی گەلی کوردستان، سەرچاوەی پێشوو، ل26.

([viii])مارف عمر گوڵ، جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتیدا، چ5،چاپخانەی ئاراس، هەولێر،2010، ل87.

([ix])محمد ڕەئوف، ئەنفال ورەهەندە سۆسیۆلۆجیەکان، چ1، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2005، ل35.

([x])خەلیل عبداللە، بە جینۆسایدناسینی ئەنفال، چ1، دەزگای چاپ وپەخشی حەمدی، سلێمانی، 2011، ل21.

([xi])خلیل عبداللە، بە جینۆسایدناسینی ئەنفال، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل21.

([xii])هیوا حسین ئەمین، تاوانی ئەنفال وکاریگەرییە ئابورییەکانی لەسەر کوردستان ،چ1، بەبێ ناوی چاپخانە، 2021، ل24.

([xiii])کازیوة صالح، جینوساید الكورد، باسم انفال الاسلام وموقف اسلامی كردستان، مجلة انفال عدد(4)، 1996، ص 49.

([xiv])لابی جعفر محمد بن الحجر الطبری، تاريخ طبری، تحقق محمد ابوالفضل ابراهيم، ط2، مطبعة دار المعارف، 1967، ص157.

([xv])خليل بن احمد الفراهيدی، كتاب العين، الجزء (8)، ط2، مؤسسة دار الهجرة، 1990، ص325.

([xvi])محمد معين، فرهنگ فارسی معين، يك جلدی، چاپ1، انتشارات گلی، تهران، 1385، ص 143.

([xvii])قارەمان نادر شێخ بزێنی، پرۆسەی ئەنفال لە ناوچەی شێخ بزێنیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە(41)، تەمموزی 2013، ل178.

([xviii])جاسم محمد محمد علی، ڕۆڵی هۆکارە سیاسییەکان لە دابەشبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا،چ1، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، 2008، ل207.

([xix])دلاور عثمان، التسجيلات الصوتية لاحاديث علي حسن مجيد، مجلة الانفال(القسم العربی)، العدد(1)، 2000، ص.173.

([xx])هێمن باقر عەبدول و بەرهەم عومەر عەبدوڵا، ئەنفالی سێ و کاریگەریە کۆمەڵایەتیەکانی لەسەر ژنی پاشماوەی ئەنفال،چ1، چاپخانەی تەوار، سلێمانی، 2004، ل41.

([xxi])فەریق فاروق عبداللە، ئەنفالو یاسای نێو دەوڵەتی، سەنتەری برایەتی، ژ(24)، هەولێر، 2002، ل 253.

([xxii])منظمة حقوق الانسان، جريمة العراق في الابادة الجماعية، حملة انفال ضد الكورد، الشرق الأوسط، ترجمة جمال ميرزا، مركز هافيبون للدراسات والنشر الكردية، برلين، 2003، ص14.

([xxiii])راصد، حملات الأنفال آخر مراحل الترحيل وأولی مراحل الاءبادة الجماعية، مجلة الأنفال، العدد(3)، 2002، ص202.

([xxiv])ئاکۆ ئەحمەد کەریم، ئەنفالی گەرمیان لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیایی سیاسی،زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زمان وزانستەمرۆڤایەتیەکان، نامەی ماستەر، ٢٠١٥،ل53.

([xxv])محمد ڕووف، پاکیزەکانی ئەنفال لێکۆڵینەوەیەکە لە سەر کچە فرۆشراوەکانی ئەنفال، چ1، لە بڵاوکارەوکانی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی، 2014، ل31.

([xxvi])خلیل ئیسماعیل محمد، لێکجیاکردنەوەی شوێنی شاڵاوەکانی ئەنفال لە هەرێمی کوردستانی عێرقدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(24)، هاوینی 2002، ل274.

([xxvii])عەدالەت عومەر ساڵح، ئەنفال و ئافرەتی کورد ، چ1، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2002، ل73.

([xxviii])مەلا شاخی، ئەنفالی خاڵخاڵان، چ2، چاپخانەی کاروخ، سلێمانی، 2007، ل 159.

([xxix])Medl EastWatch. Genocide in Iraq, op, cit, P.192.

([xxx])خلیل ئیسماعیل محمد، لێکجیاکردنەوەی شوێنی شاڵاوەکانی ئەنفال لە هەرێمی کوردستاندا، هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل 275.

([xxxi])سەرکەوت شەریف، ئەنفال، گۆڤاری هەشتاوهەشت، ژمارە (5-6)، چاپخانەی قانع، سلێمانی، 2006، ل18.

([xxxii])علی بەندی، ئەنفالکرنا بەهدینان، چ1، چاپخانەی خەبات، دهۆك، 2001، ل51.

([xxxiii])میدڵ ئێست وۆچ، جینۆساید لە عێراق، و:سیامەندی موفق زادە، چ1، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 1999،ل 479.

([xxxiv])سەفین جلال فتح اللە، دەروازەیەك بۆ زانستی جوگرافیای سەربازی، چ1، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، 2020، ل98.

([xxxv])سید یەحیا صفوی، بنەماکانی جوگرافیایی سەربازی، و: هاوڕێ یاسین محمد، چ1، بەبێ ناوی چاپخانە، سلێمانی، 2011، ل41.

([xxxvi])هاوڕێ یاسین محمد ئەمین، پوختەیەك لە جوگرافیای سروشتی قەزای قەرەداغ، گۆڤاری زەردە، ژمارە(3)، 2020، ل7.

([xxxvii])صبری فارس الهيتی و صالح فليح الهيتی، جغرافية المدن، ط2، دار الكتب للطابعة والنشر، جامعة بغداد، 2000، ص43.

([xxxviii])حسین نجم الدین ڕەسوڵ قەرەداغی، سەربوردێکی قەرەداغ ودیرۆکی گوندی گۆمەتە، چ1، چاپخانەی تاران، سلێمانی،2021، ل30.

([xxxix])عمر محمد، پەلامارە سەربازییەکانی ئەنفال لە هەشت قۆناغدا، چ1، چاپخانەی کەمال، سلێمانی، 2013، ل 40-41.

([xl])سەفین جلال فتح اللە، دەروازەیەك بۆ زانستی جوگرافیای سەربازی، سەرچاوەی پێشوو، ل133.

([xli])هاوڕێ یاسن محمد ئەمین، پوختەیەك لە جوگرافیای سروشتی قەزای قەرەداغ، سەرچاوەی پێشوو، ل7.

([xlii])جەزا تۆفیق تالیب، جوگرافیای سەربازی، چ1، بەبێ ناوی چاپخانە، سلێمانی، 2020،ل22.

(xliii)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (عوسمان محمد عبدالله)،دانیشتووی ناوچەی لێکۆڵینەوەو شایەدحاڵ ، بەرواری 2022/5/12.

(xliv)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (رزگار مستەفا عبدالرحمن)، پێشمەرگەی دێرنو شایەدحاڵ، بەرواری 2022/5/15.

(xlv)دوره میر حیدر، بنەماکانی جوگرافیایی سیاسیی،و: هاوڕێ یاسین محمد ئەمین، چ1، چاپخانەی پەیوەند، سلێمانی، 2010، ل152.

(xlvi)جەزا تۆفیق تالیب، جوگرافیای سەربازی، سەرچاوەی پێشوو، ل19-24.

(xlvii)محمد ازهر سعيد، واخرون، جغرافيا النقل بين المنهجي والتطبيق، ط1، جامعة الموصل، 2008، ص27.

(xlviii)ئاکۆ احمد کریم، ئەنفالی گەرمیان لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای سیاسی، سەرچاوەی پێشوو، ل142.

(xlix)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (رزگار مستەفا عبدالرحمن)، پێشمەرگەی دێرنو شایەدحاڵ، بەرواری 2022/5/17.

(l)میدڵ ئیست ووچ، جینۆساید لە عێراقدا، پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل183.

(li)شۆڕش حاجی ڕەسوڵ، ئەنفال (کوردو دەوڵەتی عێراق)،چ2، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2003، ل 94-93.

(lii)مجيد صالح، ابادة الكرد في وثائق حزب البعث البائد، مجلة الأنفال، العدد (6)، السليمانية، 2005، ص84.

(liii)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (محمد عبدالله عبدالعزیز) دانیشتووی ناوچەی لێکۆڵینەوەو شایەدحاڵ، بەروار 2022/7/18.

(liv) عمر محمد، پەلامارە سەربازییەکانی ئەنفال لە هەشت قۆناغدا،سەرچاوەی پێشوو، ل37.

(lv)ئاری جەلال ساڵح، ئەنفال هەوڵێك بۆ جینۆسایدکردنی کورد، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(4، ساڵی پێنجەم، کەرکوك، 2004، ل.20.

(lvi)منظمة حقوق الانسان، جريمة العراق في الابادة الجماعية، حملة انفال ضد الكورد، الشرق الأوسط، مصدر سبق ذكره، ص١٠١.

(lvii)عارف قوربانی، شایەتحاڵەکانی ئەنفال، بەرگی سێیەم، چ1، چاپخانەی ئاسا، سلێمانی، 2003، ل210.

(lviii)عمر محمد، پەلامارە سەربازییەکانی ئەنفال لە هەشت قۆناغدا، سەرچاوەی پێشوو، ل 38.

(lix)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (فایق محمد گوڵپی) پزیشکی پێشمەرگەو شایەدحاڵ، بەروار2022/6/15.

(lx)محمد شێخ حسن، کورتەیەك لە بارەی ئەنفالو ئەنفالی ناوچەی قەرەداغ، ئەنفالناسی، ژمارە(1)، 2017،ل158.

(lxi)خليل اسماعيل محمد، القضية الكردية في العراق: مشكلة وجود ام حدود، طبع على نفقة جامعة صلاح الدين، 2006، ص142.

(lxii)محەمەد شاکەلی، چەند پەرەیەك لەرۆژمێری ئەنفال، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (1)، سلێمانی، 2000، ل109.

(lxiii)خليل اسماعيل محمد، القضية الكردية في العراق: مشكلة وجود ام حدود، مصدر سبق ذكره، ص174.

(lxiv)محمد شێخ حسن، کورتەیەك لە بارەی ئەنفالو ئەنفالی ناوچەی قەرەداغ، سەرچاوەی پێشوو، ل 158.

(lxv)جريدة (الثورة) العدد (6522)، 1988/4/3، ص3.

(lxvi)ئەکرەم حمە ئەحمەد، نرکەی قەرەداغ، چ1، بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری، 2003،ل102-110.

(lxvii)ئەکرەم حمە ئەحمەد، نرکەی قەرەداغ، سەرچاوەی پێشوو،ل102-110.

(lxviii)میدڵ ئیست ووچ، جینۆساید لە عێراقدا، پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل188.

(lxix)میدڵ ئیست ووچ، جینۆساید لە عێراقدا، پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل188.

(lxx)یوسف دزەیی، ئەنفال کارەسات: ئەنجام و ڕەهەندەکانی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاح الدین، نامەی ماستەر، چ1، دەزگای چاپ وبلاوکراونەوەی موکریان، (بلاوکراوە)، هەولێر، 2001، ل 101.

(lxxi)یوسف دزەیی، ئەنفال (کارەسات، دەرئەنجام ورەهەندەکانی) سەرچاوەی پێشوو، ل 101.

(lxxii)تاڤگە ئەحمەد، گوندی عەلیاوای ئەنفالکراو، گۆڤاری شەهید، سایمانی، ژمارە (6)، 1999، ل26.

(lxxiii)ئامادەکردنی ئەنفالستان، پەلاماری ئەنفالی دوو بۆ ناوچەی قەرەداغ، ژ.(7)، 2010، ل110.

(lxxiv)چاوپێکەوتنی (میدڵ ئیست ووچ)، کۆمەڵگەی نەسر، 28ی تەمموزی 1992، سەرچاوەی پێشوو، ل193.

(*)لاڵی خان: گوندێکی سەر ڕێگای نێوان دەربەندیخان – کەلارە بەسەر ئاوی سیروانەوە.

(lxxv)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (محمد عبدالله عبدالعزیز)شایەدحاڵ لە شاڵاوی ئەنفالی ناوچەی لێکۆڵینەوە، بەرواری 2022/7/18.

(lxxvi)ئازاد محمد ئەمین نەقشبەندی،ئۆپراسیۆنەکانی ئەنفال چەند تێبینیەكو سیما سەرەکییەکانی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژ.(24)، هاوینی 2002، ل102.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان

أ-کتێب

(1)ئەمین، هیوا حسین، تاوانی ئەنفال وکاریگەرییە ئابورییەکانی لەسەر کوردستان ،چ1، بەبێ ناوی چاپخانە، 2021.

(2)ئەحمەد، ئەکرەم حمە، نرکەی قەرەداغ، چ1، بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری.

(3)بەندی، علی، ئەنفالکرنا بەهدینان، چ1، چاپخانەی خەبات، دهۆك، 2001.

(٤)شاخی،مەلا، ئەنفالی خاڵخاڵان، چ2، چاپخانەی کاروخ، سلێمانی، 2007.

(٥)ساڵح، عەدالەت عومەر، ئەنفال و ئافرەتی کورد ، چ1، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2002.

(٦)عبدالله، خەلیل، بە جینۆسایدناسینی ئەنفال، چ1، دەزگای چاپ وبەخشی حەمدی، سلێمانی، 2011.

(٧)علی،جاسم محمد محمد، ڕۆڵی هۆکارە سیاسییەکان لە دابەشبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا،چ1، لە بلاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، 2008.

(٨)عەبدول، هێمن باقر، بەرهەم عومەر عەبدولا، ئەنفالی سێ و کاریگەریە کۆمەڵایەتیەکانی لەسەر ژنی پاشماوەی ئەنفال،چ1، چاپخانەی تەوار، سلێمانی،2004.

(٩)محمد، عمر، پەلامارە سەربازییەکانی ئەنفال لە هەشت قۆناغدا، چ1، چاپخانەی کەمال، سلێمانی، 2013.

(١٠)محمود، سالار، جینۆسایدی گەلی کوردستان، چ2، چاپخانەی کارۆ، کەرکوك، 2013.

(١١)محمد، جەزا تۆفیق محمد، جوگرافیای سەربازی، چ1، بەبێ ناوی چاپخانە، سلێمانی، 2020.

(١٢)محمود، عبدالله کریم، ڕەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دوو، چ2، چاپخانەی پیرەمێرد، 2009.

(١٣)ووچ، میدڵ ئێست، جینۆساید لە عێراق وپەلاماری ئەنفال بۆ سەرکورد، و: لە ئینگلیزییەوە سیامەندی موفق زادە، چ1، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 1999.

(١٤)فتح الله، سەفین جلال، دەروازەیەك بۆ زانستی جوگرافیای سەربازی، چ1، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی،٢٠٢٠.

(١٥)صفوی، سید یەحیا، بنەماکانی جوگرافیایی سەربازی، و: هاوڕێ یاسین محمد أمین، چ1، بەبێ ناوی چاپخانە، سلێمانی، 2011.

(١٦)قەرەداغی، حسین نجم الدین ڕەسوڵ، سەربوردێکی قەرەداغ ودیرۆکی گوندی گۆمەتە، چ1، چاپخانەی تاران، سلێمانی، 2021.

(١٧)ڕووف، محمد، پاکێزەکانی ئەنفال لێکۆڵینەوەیەکە لە سەر کچە فرۆشراوەکانی ئەنفال، چ1، لە بلاوکارەوکانی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی، 2014.

(١٨)ڕەسوڵ، شۆڕش حاجی، ئەنفال (کوردو دەوڵەتی عێراق)،چ2، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2003.

(١٩)ڕەئوف، محمد، ئەنفال ورەهەندە سۆسیۆلۆجیەکان، چ1، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2005.

(٣)الفراهيدى، خليل بن احمد، كتاب العين، الجزء (8)، ط2، مؤسسة دار الهجرة، 1990.
(٤)الهيتى، صبرى فارس الهيتى و صالح فليح، جغرافية المدن، ط2، دار الكتب للطابعة والنشر، جامعة بغداد، 2000.
(٥)سعيد، محمد ازهر، واخرون، جغرافيا النقل بين المنهجي والتطبيق، ط1، جامعة الموصل، 2008.
(٦)منظمة حقوق الانسان، جريمة العراق في الابادة الجماعية، حملة انفال ضد الكورد، الشرق الأوسط، ترجمة جمال ميرزا، مركز هافيبون للدراسات والنشر الكردية، برلين، 2003.
(٧)محمد، خليل اسماعيل، القضية الكردية في العراق: مشكلة وجود ام حدود، طبع على نفقة جامعة صلاح الدين، اربيل، 2006.

ب-التقارير والبيانات الحكوميه:
(1)رئاسة مجلس الوزراء، الديوان مديرية احصاء السليمانية، جدول بعدد المدن والقرى والمبانى والمنشأت والمدارس والمراكز الصحية ومشاريع الماء وغيرها التى تم تدميرها وازاحتها من الوجود سنة واحدة (1991) قبل الانتفاضة من قبل الحكومة العراقية.
ج-المجلات والجرائد:
(1)صالح، كازيوة، جينوسايد الكورد، باسم انفال الاسلام وموقف اسلامى كردستان، مجلة انفال عدد(4)، 1996.
(2) عثمان،دلاور، التسجيلات الصوتية لاحاديث علي حسن مجيد، مجلة الانفال(القسم العربى)، العدد(1)، السليمانية، 2000
(3) راصد، حملات الأنفال آخر مراحل الترحيل وأولى مراحل الاءبادة الجماعية، مجلة الأنفال، العدد (3)، السليمانية، 2002.
(4) صالح، مجيد، ابادة الكرد في وثائق حزب البعث البائد، مجلة الأنفال، العدد (6)، السليمانية، 2005.
سێیەم:سەرچاوەکان بە زمانی ئینگلیزی:
(1) Medl EastWatch. Genocide in Iraq, op, cit, P.192.
چوارەم:سەرچاوەکان بە زمانی فارسی:
(١)معين، محمد، فرهنگ فارسى معين، يك جلدى، چاپ1، انتشارات گلى، تهران، 1385.
پێنجەم:چاوپێکەوتنەکان:
(١)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (عوسمان محمد عبداللە)، دانیشتووی ناوچەی لێکۆڵینەوەو، شایەدحاڵ، بەرواری 2022/5/12.
(٢)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (محمد عبدالله عبدالعزیز) دانیشتووی ناوچەی لێکۆڵینەوەوشایەدحاڵ، بەروار 2022/7/18.
(٣)چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ (فایق محمد گوڵپی) پزیشکی پێشمەرگەو شایەدحاڵ، بەروار2022/6/15.
شەشەم:سایەیتەکان:
https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml (١)

(٢٠)قوربانی، عارف، شایەتحاڵەکانی ئەنفال، بەرگی سێیەم، چ1، چاپخانەی ئاسا، سلێمانی، 2003.
(٢١)گوڵ،مارف عمر، جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتیدا، چ5،چاپخانەی ئاراس، هەولێر،2010.
ب-نامە زانکۆییەکان:
(١)کەریم،ئاکۆ ئەحمەد، ئەنفالی گەرمیان لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیایی سیاسی،زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زمان وزانستەمرۆڤایەتیەکان، نامەی ماستەر، ٢٠١٥.
(٢)دزەیی، یوسف، ئەنفال وکارەسات: ئەنجام و ڕەهەندەکانی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاح الدین، نامەی ماستەر، هەولێر، 2001.
ج-کۆنفرانسی زانستی:
(١)دارا حمید محمد، جینۆسایدی زمان زمانی کوردی بە نموونە، ژمارەیەکی تایبەتە بە کۆنفرانسی زانکۆی گەرمیان، بەهاری 2017.
د-گۆڤارو ڕۆژنامەکان:
(١)ئەحمەد، تاڤگە، گوندی عەلیاوای ئەنفالکراو، گۆڤاری شەهید، سایمانی، ژمارە (6)، 1999.
(٢)ئەمین، هاوڕێ یاسین محمد، پوختەیەك لە جوگرافیای سروشتی قەزای قەرەداغ، گۆڤاری زەردە، ژمارە(3)، 2020.
(٣)ئامادەکردنی ئەنفالستان، پەلاماری ئەنفالی دوو بۆ ناوچەی قەرەداغ، ژ.(7)، 2010.
(٤)بزێنی، قارەمان نادر شێخ، پرۆسەی ئەنفال لە ناوچەی شێخ بزێنیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە(41)، تەمموزی 2013.
(٥)شەریف، سەرکەوت، ئەنفال، گۆڤاری هەشتاوهەشت، ژمارە (5-6)، چاپخانەی قانع، سلێمانی، 2006.
(٦)شاکەلی، محەمەد، چەند پەڕەیەك لەڕۆژمێری ئەنفال، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (1)، سلێمانی، 2000.
(٧)ساڵح، ئاری جەلال، ئەنفال هەوڵێك بۆ جینۆسایدکردنی کورد، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (4)، ساڵی پێنجەم، کەرکوك، 2004.
(٨)محمد، خلیل ئیسماعیل، لێکجیاکردنەوەی شوێنی شاڵاوەکانی ئەنفال لە هەرێمی کوردستانی عێرقدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(24)، هاوینی 2002.
(٩)عبداللە، فەریق فاروق، ئەنفالو یاسای نێو دەوڵەتی، سەنتەری برایەتی، ژ(24)، هەولێر، 2002.
(١٠)حسن، محمد شێخ، کورتەیەك لە بارەی ئەنفالو ئەنفالی ناوچەی قەرەداغ، ئەنفالناسی، ژمارە(1)، 2017.
(١١)نەقشبەندی، ئازاد محمد ئەمین،ئۆپراسیۆنەکانی ئەنفال چەند تێبینیەك و سیما سەرەکیەکانی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژ.(24)، هاوینی 2002.
هـ-سەرچاوە حکومییەکان:
(١)حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی شەهیدان وئەنفالکراوان، بەڕێوەبەراتی گشتی شەهیدانو ئەنفالکراوانی سلێمانی، ٢٠٢٢.
دووەم: سەرچاوە عەرەبیەکان
أ-الكتب
(١)حومد، عبدالوهاب، الاجرام الدولى، ط1، مطبوعات جامعه الكويت، 1988.
(٢)الطبرى، لابى جعفر محمد بن الحجر، تاريخ طبرى، تحقق محمد ابوالفضل ابراهيم، ط2، مطبعة دارالمعارف، القاهيرة، 1967.